

Ба 24132

СТАЦІЯ СЛОВА
МАСАМ

ЗЬМ. БЯДУЛЯ

**ТРЫ
ПАЛЬЦЫ**

1488 P 2

МБ.

Б

Беларусь

Беларусь
Вышэйшая школа
Мінск

~~1488 P 2~~

Ба 27132

✓а

МАСТАЦКАЕ СЛОВА-МАСАМ

ЗЫМІТРОК ВЯДУЛЯ

~~599~~

ТРЫ ПАЛЬЦЫ

АПАВЯДАНЬНІ

БЕЛАРУСКАЕ ДЗЯРЖАУНАЕ ВYДАВЕНЦТВА
МЭНСК — 1930

DA 27132
2856

1983
Бел. адд.
1994 г.

418

Б-49.

ЗЬ М Е С Т

	<i>Стар.</i>
Тры пальцы:	
I. Таман і яго рэпертуар	3
II. З маленькай бяды ў вялікую радасьць	12
III. Заграй, галган, кракавяк	19
IV. Фальварак падарую, а злодзея знайдзеце	31
V. Шпулька	36
VI. „Злодзей“	45
VII. Яшчэ ня ўсё прапала	52
— „Powiedz, gdzie jest twój syn“	60
Белы певень	69
— Маці	75
Па абодвух берагох рэчкі	83

25. 4. 2009

Заказ № 687. 7.000 экз. (2³/₄ арк.) Галоўлітбел № 1680.

Друкарня Беларускага Дзяржаўнага Выдавецтва.

ТРЫ ПАЛЬЦЫ

І. ТАМАШ І ЯГО РЭПЭРТУАР.

Кукавала зязюля.

У паўдзённым сонцы палаў бор.

Хваёвыя пні, жоўтыя і шурпатыя, блішчэлі мядзянкамі кары, выдавалі моцны пах смалы і стаялі анямелымі шэрагамі. Час-ад-часу праплываў па вяршалінах гульлівы шэпт. Лёгкі ветрык, апрануты ў сонца і сьветла-сіняе шкло абшараў, зьвінеў па зяленых кучмах стромкіх хвоек.

Кукавала зязюля.

Яе голас быў грудны і тлусты. Яна выгуквала хвіліны, нібы жывы гадзіннік. У кукаваньні тапіліся іншыя гукі: зьвінелі жаўранкі над блізкім полем, гудзелі чмялі, камары. З недалёкага хутара раздаваліся і людзкія галасы:

— Та-ма-а-а-аў! Та-ма-а-а-аў!

Паміж пнёў раскідваліся зычныя водгаласкі бабскага крыку.

Тамаш Лукша, муж гэтай кабеты, сядзеў ля пагорку недалёка ад муравейніка.

Кожны раз, калі раздавалася гуканьне жонкі, ён непакоіўся, моршчыў лоб і перабіраў плячыма з такім выглядам, нібы хацеў скінуць з сябе нявідочны цяжар,

Голас жонкі, звычайна пісклівы і сварлівы, здалёку зьвінеў басавымі ноткамі і здаваўся паважным і грозным.

У вушох Тамаша аддаваліся толькі «Тамаў»: гук «ш» скрадваўся. І гэтае імя было чужым Тамашу. Некае нязвычайнае.

Сьмешна было Тамашу. Нібы завуць не яго, а павінен адклікнуцца ён.

— Та-ма-а-аў!—войкалі галасы з розных куткоў бору.

Тамаш прылёг да зямлі, прыціснуўся далонямі да жорсткага моху і прытаіўся, як злодзей.

Ён жыва ўяўляў сабе постаць жонкі, круглую, як бочка (яна была ў апошнім месяцы цяжарнасьці), чырвоны ад злосьці твар, вочы выпучаныя, з сінімі гнеўнымі аганькамі, а губы развязаўленыя ў крыку так шырока, ажна відаць процьма роту, агароджаная парканам зубоў.

— Та-ма-а-аў!

Ён—ды ня ён...

З прычыны гэтага нязвычайнага імя Тамаш цяпер думаў аб сабе з большай павагай, чым заўсёды.

Ён уздрыгваў.

Камар моцна кусаў яго за шыю, але селянін сыцяў зубы і не крануў рукой. Другі камар сеў на босую нагу. Тамаш цярпеў. Яму здавалася, што гэта жончын крык кусае яго, смочча кроў.

Сваёй цяперашняй маўклівасьцю ён помсьціўся на жонку. Яна кіравала ўсім у хаце. Была вялікім генэ-

ралам у спадніцы, а ён, Тамаш, увесь час у загоне знаходзіўся.

«Яна, мабыць, і цяпер (думаў Тамаш) кліча на нейкую работу. Ні за што не паддамся! Няхай накрычыцца, налопаецца. Тады, нябось, памякчэе, як сьпечаная цыбуліна».

Па твары Тамаша лунала дзіцячая гульлівая ўсьмешка.

Жончын крык ад басавых пераліваў ператварыўся ў пісклівы вырай слоў, які распыляўся ва ўсе бакі дробным макам.

Тут ужо Тамаш чуў поўнае сваё імя з гукам «ш» у канцы.

У хвалях рознакаляровых лаянак яго імя было галоўнай персонай: то выплівала на ўзверх («каб ногі твае над зямлёй калыхаліся!»), то нырала на самым дне («каб ты глыбока, Тамаш, ляжаў на божай пасьцелі!»), а то чалёпкалася ў сярэдзіне самай ядранай лаянкі, забытвалася ў моцных слаўцох, нібы муха ў павуціне.

Жонка змоўкла.

Ад усіх яе лаянак на сэрцы Тамаша застаўся толькі лёгкі пылок няпрыязні да жонкі. Яму было крыўдна, што яна ў канцы яго імя дадала гэтае штодзеннае «ш». «Тамаш» было прывабней для яго вуха сваёй навізнаю.

На вострых, нібы зацёсаных калох, локцях ён прыпадняўся з зямлі, перавярнуўся на сьпіну і глядзеў у неба. Яму пасля лаянак жонкі здавалася, што выкупаўся ў рэчцы, і цяпер так лёгка-лёгка.

Тамаш пазіраў у неба.

Яно выглядала нізюткім, нібы столь у хаце. Здавалася, што хвой ўраслі вяршалінамі ў нябёсны паркаль і выгінаюць яго ў вялізную сіняватую буду.

Тамаш сеў.

Спрытым паляўнічым узмахам рукі ён налаўчыўся забіць на шыі камара, укусы якога толькі цяпер пачуў. У гэтую-ж хвіліну ён забыўся аб жонцы, аб яе крыках і лаянках.

Кукаваньне вязюлі, нібы гукі барабана, зноў запоўнілі ваколіцу.

Тамаш перабіраў пальцамі левай рукі, нібы граў на нявідочным інструманце. Пры гэтым ён падпяваў мэлёдыю і адбіваў такт нагою. Уся яго ўвага была зьвернута на пальцы. Ён узіраўся ў іхны ціхі скок, у нямую пантоміму іхных выкрутасаў з такой пільнасьцю, нібы ад пальцаў залежыў яго лёс.

Гэта было ня дзівацтвам, ня дзіцячай забаўкай з боку Тамаша, а сур'ёзным заняткам, важнай працай. Яго лоб пакрыўся расою поту.

Справа ў тым, што Тамаш быў вядомы ва ўсіх вакольных вёсках, як музыка. Ён граў на скрыпцы на сялянскіх вясельлях, на вечарынках, якія, галоўным чынам, адбываліся зімою. Яму дапамагаў тады на бубнах малады дзяцюк Арцём.

«Рэпэртуар» яго быў небагаты: два маршы, тры полькі, кадрыль і вялікі цыкль вясельных песняў.

Кожны нумар яго «рэпэртуару» меў сваю гісторыю, сваё паходжаньне.

Маршы Тамаш перахапіў ад вандроўных музыкаў «варшавякаў». Яны гралі ў маёнтку ў пана, а Тамаш стаў пад вакном і слухаў. Ён убіраў у сябе гукі маршаў з такім смакам, нібы піў невядомае смачнае пітво. Пры гэтым жмурыў вочы і выябражаў, што трымае ў руках скрыпку. Пальцамі левай рукі ён перабіраў у паветры, правай—вадзіў нявідочным смычком па нявідочных струнах і тупаў левай нагой, адбіваючы такт сваёй нячутнай ігры. Прышоўшы да хаты, Тамаш накінуўся на скрыпку, як на нейкую разбойніцу, і давай наігрываць гэтыя маршы. Тут ігра была ўжо на яве. На скрыпцы выходзіла зусім ня тое, што ў «варшавякаў»—нешта новае, іншае—на Тамашовы лад.

Тры полькі былі падобны адна да адной, як тры родныя сёстры. Галоўная розніца між іх была тэрыторыяльная, паводле вёсак, у якіх яны выконваліся дзяцюкамі-гарманістамі: Борацкая полька, Малявіцкая полька і Шурпацінская полька. Гэта калісьці, як відаць па мэлёды, была адна полька, засеяная па тутэйшых загонах таксама вандроўным музыкай. Перахопленая з першага маху трыма гарманістамі, полька расчাপілася на тры, як тоўстая лучына—на тоненькія. Самы стрыжань гэтых полек быў адзін, але яны разыходзіліся між сабою самабытнымі завітушкамі спачатку і ў канцы. Гэта залежала ад спрыту пальцаў і характару кожнага гарманістага, якія гралі іх на вечарынах па сваіх вёсках. Тамаш пераняў гэтыя полькі ўжо ад гарманістых. Пераапанутыя з гармонікаў у гукі скрыпкі, полькі набылі трохі іншае, Тамашава, ахварбаваньне.

Самае цяжкое і мудронае было з кадрыляй. Тамаш перахашіў гэту штуку ў местачковых музыкаў, які гралі на вясельлі ў сына каваля Бэркі. Тут былі скрыпка, цымбалы, флейта і басэтля. У вушох Тамаша мэлёдыі «кадрылі» мігацелі, яскравіліся, як матылькі прырэсьцілі, як многакаляровыя паяскі. Галоўная нітка «кадрылі» моцна ўкаранілася ў яго памяці. Аднак, нялёгка было працадзіць гэту музыку праз струны скрыпкі. Няпрошанай госьцю лезлі ў вушы высьвісты флейты. Як дзіцё паміж ног, блыталася пстрыканьне цымбалаў. Грозна трумкала басэтля. Доўга мучыўся Тамаш над мэлёдыямі «кадрылі». То яны станавіліся дуба, як наравістыя коні, а то не даваліся ў рукі, як палахлівыя кураняткі. Пасьля дзесятага поту музыка ледзь-ледзь супакоіў іх, прыручыў скокамі смычка і заліхвацкімі круцявідламі віхурыстых пальцаў.

Самае лёгкае для музыкі былі вясельныя песьні. Песьні—у большасьці сумныя і жаласьлівыя, хоць і гралі іх на вясельях. Старыя кабеціны зацягвалі сьпеў над маладою, а Тамаш наігрываў на скрыпцы.

Гасьцём здавалася, што скрыпка гаворыць, як чалавек, пераказвае песьню слова ў слова.

Музыка то лагодна вядзе смычком, палец дрыжыць на струне, як-бы ў нейкім сполаху; скрыпка літасць просіць, стогне... А то як заскача смычком па струнах, пабрыкваючы, нібы цялушка на выгане ў летні гараць дзень, як хадыром пусьцяцца пальцы, замігацца крутухай-мяцеліцай, дык скрыпка засьмяецца, зарагоча ад нястрыманай весялосьці.

Людзі толькі дзіву даюцца:

— Скуль гэткі спрыт?

— Проста за сэрца бярэ!

Скрыпка Тамаша кожнаму на яго-ж мове гаварыла, ад яго густ грала.

Адна няпрыемнасьць была ў Тамаша—скрыпка ма-а прыбытку давала. Яму прыходзілася хадзіць на адзённую работу да шляхціца Чарнецкага. Музыка адта шкадаваў свае пальцы: ад працы яны рабіліся карузлымі і грубымі, пакрываліся мазалямі і трацілі прыт.

Праца вяла з пальцамі вечнае змаганьне: а ну, хто яго?

Пасьля цяжкой працы Тамаш кожны раз прабаваў емнасьць пальцаў на скрыпцы. Ён граў і пільна глязеў на пальцы. Яны так хутка бегалі па струнах, ажна давалася, што не чатыры іх тут рухаюцца, а цэлая отня.

Часам пасья сенакосу або калі Тамаш араў ад ямна да цямна, ён вельмі ўважліва экзаменаваў свае пальцы, рэвізаваў іх і як-бы ўваходзіў у іхную душу, іхнае нутранае жыцьцё. Яшчэ да спробы на скрыпцы ён прыглядаўся да пальцаў левай рукі. Усё цэла Тамаша тады напружвалася, прыслухоўвалася да пальцаў—да сваіх пяці самых шанюўных, дарагіх істот.

Спачатку Тамаш рабіў пільны агляд пальцаў з воншавага боку: колер, мазалі, таўшчыня, узоры маршчы-так на іх, параненьне.

Колер меў вялікае значэньне. Паводле колеру Тамаш пазнаваў, ці пальцы вельмі змораны працай на полі. Ружовы водсвёт між пальцаў на супраць сьонца

ці агню сьведчыў аб іх добраякаснасьці, аб тым, што яны ня змораны.

Мазалі і таўшчыня былі яркім паказам таму. ці пальцы мелі многа турботы ў нялюбай падзённай працы. У гэтым выпадку вокамер Тамаша быў надзвычайна акуратны і строгі. Рост мазалёў ён заўважваў кожны раз, калі мазоль нават на валасок таўсьцеў.

Маршчынкі, чорныя, напоўненыя брудам, Тамашу таксама давалі прыметы аб здольнасьці пальцаў да згібаньня і разгібаньня пры ігры.

Параненьні на пальцах, галоўным чынам, на кончыках (пры рабоце гэта вельмі часта здаралася), былі яўным няшчасьцем для Тамаша. Бывала часам, што такі палец выбываў на некаторы час з строю, нібы ранены ваяка. У гэтых выпадках Тамаш ведаў спецыяльныя лісточкі, якія прыкладваў да пакалечанага месца. Палец хутка загойваўся.

Пасьля такога агляду з вонкавага боку Тамаш лез у нутро сваіх пальцаў. Прабаваў іх згібаць і разгібаць. Прыслухоўваўся, ці няюць яны ад працы. Заўважваў ледзь прыкметны боль, на які чалавек звычайны, ня музыка, і ўвагі ня зьверне.

Да правай рукі, якая працавала смычком, ня было ў Тамаша такіх строгіх вымаганьняў. Тут ужо ня пальцы былі самым галоўным, а мускулы ўсяе рукі да самага пляча. Ён рабіў некалькі рознастайных рухаў рукою, нібы вадзіў смычком па струнах і зараз-жа ведаў становішча рукі.

На шчасьце, звычайнай працай, бадай заўсёды, была занята правая рука. Левая ёй толькі дапамагала.

Рэдка бывалі выпадкі, калі пальцы левай рукі былі стомлены ці пакалечаны да таго, каб ня мець магчымасці граць на скрыпцы. Асьцярожнасьць Тамаша пры рабоце стварыла тую роўнавагу, што здольнасьць яго пальцаў да музыкі бадай ніколі не змяншалася.

Пасьля такіх экзаменаў Тамаш рабіў апошняю «рэвізію» ўжо на скрыпцы. Спачатку вырабляў розныя выкрутасы на струнах пальцамі і смычком, а пасьля пераходзіў да свайго традыцыйнага рэпэртуару, які па парадку выконваў увесь.

Часам Тамаш любіў забаўкі на скрыпцы.

Ён выходзіў з торапа шляху свайго звычайнага рэпэртуару на невядомыя сьцяжынкі імпрывізацыі. Ён тады даваў волю пальцам і смычку—няхай робяць, што хочуць. Сам ён тады быў ня музыка, а звычайны чалавек. Ён толькі прыслухоўваўся да скрыпкі; нібы граў нехта іншы, а не Тамаш. А як уваходзіў у стос, дык нават і не прыслухоўваўся. Тады ён забываў аб усім, што робіцца вакол.

Скрыпка шапоча нешта, ціха, ціха, нібы вецер праходзіць па лісьцях старога дубу. Гукі павольна мацнеюць, растуць. Яны вырываюцца з нявідочных замчышчаў цішыні, як дзікія гусі з захаванай аірам затокі.

Цэлы хаос гукаў.

З бязладзьдзя першатворчасьці, з невядомага стэпу блуканьня гукі набываюць лад, прыемную стройнасьць. Яны льюцца мерна, нібы хвалі на возеры пад ветрам. Скардзіцца скрыпка, кліча кудысьці ў незнаёмыя абшары.

II. З МАЛЕНЬКАЙ БЯДЫ Ў ВЯЛІКУЮ РАДАСЫЦЬ

Тамаш сядзеў у бары і не падаваў ніякага голасу на гуканьне жонкі. Аднак пачаў непакоіцца. Зарупіла даведацца, у чым справа. Мабыць, ня так сабе жонка кліча.

Ён падняўся з свайго месца, кінуў злосна ў муравейнік некалькі галінак і шпаркім крокам пайшоў праз бор да хаты. Ад непакою ён не адчуваў, як сухія шышкі калолі босыя ногі.

Чым бліжэй падыходзіў да хаты, тым мацней рос у яго непакой і прыкры страх перад жонкай. Паводле яе слоў, ён заўсёды быў вінаватым:

Жывецца кепска—вінават Тамаш.

Няма заробкаў—ён гэтаму прычынай.

Бычка забрала паліцыя на чыншы—ён ня мог выкруціцца.

Хлеба няма—усё ён ды ён.

Жылі ў зямлянцы, як вярнуліся з бежанства—ён ня дбаў, не клапаціўся, каб лесу дастаць на будоўлю.

Жонка ледзь не вінаваціла Тамаша ў тым, што сусветная вайна адбылася, што іхная мясцовасьць цяпер пад польскім панам знаходзіцца.

Тамаш пачаў шчыра верыць у сваю вялікую вінаватасьць. Ён верыў, што сам уласнымі рукамі расьсейвае і разносіць бяду і ліха вакол сябе, валачэ за сабою, як свой уласны цень. Гэта яго нават радавала: значыць, каб хацеў, дык ніякага шлімазарства ня было-б ў хаце, каб хацеў, дык добра жылося-б; каб хацеў...

«Мабыць у мяне захавана нейкая сіла, якую жонка хоча выцягнуць на ўзверх—і ёй гэта ніяк не ўдаецца».

«Мабыць і мяне ўлегцы ня возьмеш. Я нечага такі ды варт».

І Тамаш не хацеў.

«Навошта марнаваць гэтыя сілы? Навошта пускаць іх на ўзвей-вецер?»

Такія думкі заўсёды паднімалі Тамаша з процьмы ў верх, надавалі яму крыльлі і служылі моцнай зброяй перад лаянкамі жонкі.

Тое самае было і на гэты раз.

Аднак ад нарастаючага страху ён цяпер сьвету белага ня бачыў. Не заўважыў ні яркага сонца, ні гучнага сьпева жаўранкаў, ні паху высачэзнай густой ліпы.

Усё-ж такі ён хацеў, каб жонка і цяпер яго моцна лаяла, каб вінаваціла. Гэтым яна напамніць яму аб гэй вялікай сіле, якая ў ім захавана... Такім чынам ён яшчэ раз упэўніцца, што каб захацеў, дык можа ўвесь сьвет перавярнуў-бы...

Тамаш глянуў на сваю хатку.

Дах быў яшчэ ня ўвесь пакрыты саломай. Ён праціў у суседа пазычыць дзесяць кулёў саломы. Той адмовіўся. Хатка была новенькая, але без палавіны страхі выглядала, як падшывалец-хлапец з падзёртым брылем на галаве.

«Эх, каб толькі захацеў...»—падумаў Тамаш.

На неабгароджаным дзядзінцы яго сыноч, Юрка, гнаўся за катом, гнаўся з вялікім імпэтам, не адставаў

ад ката ні на крок. Кот ускочыў на стары дуб і з самай вяршыні кпліва пазіраў уніз на хлапца.

Тамаш пачаў узірацца вакол. Ён стараўся знайсці дзе-коледчы адзнакі жончынай злосьці. На ганку ляжыць на баку вядро ад вады.

«Калі жонка лагодная, дык вядро стаіць на месці паўнюткае вады»,—мяркуе Тамаш.

«А вунь дзяркак тырчыць на самым парозе. Ой, злосная сягонья жонка».

Тамаш зрабіў вінаваты выгляд і ціха ўзяўся за клямку.

«Вось будзе зараз, вось будзе!»—падумаў ён.—
«Яна-ж цяпер наогул злосная, бо цяжарная».

Тамаш адважыўся і ўвайшоў у хату.

Спачатку, пасля сонечнага святла на дварэ, здавалася яму, што ў хаце цёмна, як пры вячэрніх зморках, але патроху звыкся. Ён пачаў паглядаць вакол. Жонка тупалася каля печы. Пах смажанага сала казлытаў нос.

Што за святочную яду жонка сягонья рыхтуе? Гэта-ж яна, бадай, апошні кавалак сала заскварыла...

На вакне стаяла шклянка з вадою. Яна адбівалася супроць сонца ў вельмі прыгожыя колеры. На жаўтаватай дошцы падвакоўніка мільгала маленькаю дужкаю вяскла. Ад гэтага ў Тамаша зьявіўся святочны настрой.

Тамаш адным вокам зірнуў на жонку.

Вельмі круглы ад цяжарнасьці живот і худы твар трохі стрымалі святочнасьць яго душы. Па вачох ён

бачыў, што яна злосная, як заўсёды, але вось маўчыць, ня лаецца...

— Чаму не адазваўся, як цябе гукала?—звярнулася да яго жонка надзіва лагодным голасам.

— Я ня чуў,—схлусіў Тамаш.

— Аглох ты, ці што?

На гэта Тамаш ня лічыў патрэбным адказаць. Уся напружанасьць чаканьня лаянкі ад жонкі адпала. Ён раней быў пэўны, што жонка сыгне на яго горкім макам гучных слаўцоў, ажна ня рад цяпер, што так ціха скончылася...

— Што гэта з ёю сталася?—здзівіўся Тамаш.— Яна, відаць, перастала мяне паважаць...

І дзіва за дзівам сыпалася перад ім:

Жонка лагодна на яго зірнула, паставіла на стол гаршчок бульбы і патэльнію са скваркамі.

— Еж хутчэй!—ласкава сказала яна:—былі тут ад пана Чарнецкага. Трэба табе ісьці на фальварак!

Тамаш пачаў ціха перабіраць пальцамі левай рукі.

— На касьбу?—запытаўся ён, бяручыся за яду.

Тамашыха зірнула на яго спакойна і сказала строгім голасам:

— Еж!

«Тут нешта ды нейкае»,—падумаў Тамаш.

Ён рупна ўзяўся за яду.

Жонка села супроць яго на лаву. Спагодна на яго паглядала.

Тамаш стараўся скарэй справіцца з ядой, каб даведацца, у чым справа.

— Казалі ад пана Чарнецкага, каб ты ўзяў скрыпку з сабою. Там у фальварку нейкая гулянка.

Тамаш ад падскочыў на месцы. Гэтага ён зусім не спадзяваўся. Жонка яму здавалася на гэты раз такой мілай і прывабнай, як тады, калі яшчэ была дзяўчынай, калі абое на начлезе пры вогнішчы жарты строілі.

— Дык чаму ты раней не сказала?—пакрыўдзіўся Тамаш.

— А я-ж рвала глотку на ўвесь бор! Дзе ты прападаў?

Скрыпка апынулася ў яго руках.

Ён мазаў смычок, правяраў струны. На яго напала такая радасьць, ажна ня ведаў, дзе дзецца. Даўно шлюбаў ня было. Ад самага вялікадню няма вечарынак. Скрыпка даўно хлебам яго не карміла. А тут, глядзі, зусім неспадзявана нейкую дытку заробіць. Апрача грошай, ужо даўно перад людзьмі ня граў.

А «граць перад людзьмі» ў Тамаша было даражэй за грошы...

— Арцём з бубнамі!—літасьці прасіў Тамаш.— Юрка, Юрачка! зьбегай да Арцёма! Няхай зараз-жа сюды прызде! Няхай возьме з сабою струмант!

Юрка пусьціўся бягом з хаты.

«Перад панамі яшчэ ніколі ня граў»—думаў Тамаш.

Ад гэткай неспадзяванкі на Тамаша напала прыемная жудасьць.

Ён выскачыў на двор і давай рабіць рэпэтыцыю.

Пакуль прышлі Юрка з Арцёмам, ён пасьпеў зыграць усе полькі. Ён пачаў рэпэтыцыю з полек, бо ведаў, што паны любяць вясёлае.

На скорую руку, пад акомпанімент бубнаў, ён паўтарыў увесь рэпэртуар.

Слухачамі былі Юрка і кот, які прымасьціўся каля ног хлопчыка.

— Пойдзем! Гайда!—крыкнуў у захапленні Тамаш да Арцёма.

— Пачакай!—супакоіла яго жонка.—Няўжо-ж ты пойдзеш у фальварак. Гэта-ж брыдка—босы, у парванай кашулі. Адзень што-небудзь сьвяточнае!

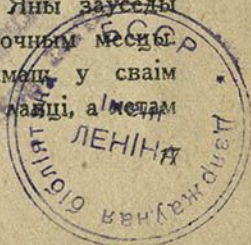
— А мо' праўду, жонка, кажаш!—згадзіўся Тамаш. Ён быў цяпер надзвычайна пакорлівы і паслухмяны. Жонка прынесла чыстую паркалёвую кашулю і боты. Тамаш адным махам накінуў на сябе кашулю і ўзяўся за боты.

З ботамі справа была не такая лёгкая. Яны былі цеснаватыя і цвёрдыя. Ён усунуў у юхтовую халяву цёмна-бурую заскарузлую нагу і пачаў пыхцець.

— Асьцярожна! бот парвеш!—не на жарт спалохалася жонка.—Растаптаў ногі на лапаты. Хоць ты на хлеб у печы садзі. Пачакай, тоненькія анучкі прысясу—тады лягчэй палезуць

Жонка пабегла па анучкі.

Боты былі пасья скрыпкі другім сямейным фэтышам і гордасьцю ў Тамашовай хаце. Яны заўсёды стаялі ў самым ганаровым куце ў відочным месцы. Гэта былі першыя боты, якія меў Тамаш у сваім жыцці. Звычайна зімой ён абуваецца ў валіці, а летам

16220

ходзіць босы. Гэтыя боты бацька яму купіў на вясельле. Ён іх ужываў толькі ў самыя ўрачыстыя выпадкі жыцця: на гадовы фэст або на пятровы кірмаш у мястэчку. Тады Тамаш ускідваў іх на плечы і перад самым мястэчкам абуваў.

На боты глядзелі ў хаце, як на найпрыгажэйшы твор мастацтва. З вялікай асьцярогай хадзілі каля іх усе хатнія. Нібы боты былі зроблены з самага дарагога і тонкага крышталю.

Калі часам Юрка пачне скакаць у хаце з кута ў кут, забываючыся аб усім на свеце, тады матка крычыць спалоханым голасам: «Асьцярожна—боты!..»

Калі часам, па недаглядзе, бот упадзе, дык хатнія непакоіліся, нібы няшчасьце здарылася.

Тамашыха шанавала боты мужа болей, чым яго самага. Кожны месяц яна сама мазала іх бярозавым дзёгцем. Кожны месяц боты мелі гэту даніну. Для іх была спэцыяльна здабыта гліняная пасудзіна на дзёгаць і квач. Мазалі іх дзёгцем раз, надзявалі халявамі ўніз на калы, якія былі ўбіты для іх на дзядзінцы. На гэтых калох боты сохлі на сонцы. Як высыхалі—мазалі другі раз, аж пакуль яны «плакалі», пакуль дзёгаць стаяў на іх вечна кроплямі. Але, ня гледзячы на такую пьстоту, боты мелі свой нораў: яны былі заўсёды цвёрдыя.

— Такая юхта! Тут ніякі дзёгаць не паможа!—з філёзофскім тонам гаварыў аб іх яшчэ нябожчык бацька Тамаша.—Тут і сам пан бог не паможа. А мазаць іх трэба, а то патрэскаюцца—дзёгаць боту тое самае, што хлеб чалавеку.

Боты заўсёды рэзалі Тамашу ногі, як нажамі ўсё роўна. Гэта, магчыма, і было аднэй з прычын сьвяткаваньня ботаў і будзённага выгляду Тамашовых ног. Але аб гэтай пакуце ведаў адзін толькі Тамаш. Ён нават і жонцы ніколі не казаў, што боты ногі рэжуць.

Затое ўсе зналі аб іншай якасьці ботаў: калі Тамаш іх абуваў, тады ледзь не за вярсту людзі ведалі, што Тамашовыя боты гуляюць. Досьць было толькі пацягнуць носам. Яны выдавалі моцны пах дзэгню.

Гэтыя боты правандравалі з гаспадаром усе гады бежанства, шмат дзе пабывалі—і вось цэленькія, бадай новыя, вярнуліся назад на родныя загоны.

Пры дапамозе жонкі насунуўшы цяпер боты на ногі. Тамаш з Арцёмам, з музычнымі інструмантамі ў руках, пусьціліся нацянькі ў бок фальварку.

— Асьцярожна—боты!—крыкнула ўдагонку Тамашыка.

III. ЗАГРАЙ, ГАЛГАН, КРАКАВЯК

Пан Чарнецкі—кругленькі шляхціц, гадоў пад пяцьдзiesiąт. Ружовы поўны твар, маленькія попельнага колеру вочкі, узьдэрнуты ўверх невялічкі нос, завостраныя ўгару мышынымі хвасткамі рыжаватыя вусы гаварылі аб вялікім самашанаваньні шляхціца, казалі аб тым, што пан Чарнецкі імкнецца ўвысь, што гонар «знатных продкаў» бурліць хмельным віном у яго панскай крыві. Да кожнага сказу сваёй гутаркі,—ці ён гаворыць аб гаспадарцы, аб конях, або на політычныя тэмы,—пан Чарнецкі дадае запэўніваючае «слова гонору». Усё вакольнае, паводле яго погляду,—

«ніжэйшае» за яго, усё вакольнае ён характарызуе каратка і выразна: «пся крэў», «пся косьць».

Фальварак пана Чарнецкага знаходзіўся на баку ад тракту, атулены густым лесам і дзякуючы гэтаму не пацярпеў ад расійска-нямецкага фронту. Гаспадарка ў пана Чарнецкага была багатая, і яго гонар з кожным годам усё вырастаў.

На фальварку працавала многа парабкоў. А ў час сенакосу і жніва пан Чарнецкі наймаў яшчэ і падзённых з вакольных сялян.

Жонка пана Чарнецкага памёрла маладою. Яна была добрая, пакорлівая кабета. Муж часта ўжываў на ёй свае «ганаровыя» кулакі. Засталася ад жонкі дачка Ядвіска, якая ўжо вырасла ў паненку. Да сваёй дачкі пан Чарнецкі адносіўся вельмі пяшчотна, выконваў усе яе капрысы.

Панна Ядвіга такой-жа пяшчотнасьцю адказвала бацьку, называючы яго кволым голасам: «татусь».

Панна Ядвіга высокім ростам удалася ў матку, а тварам была копія бацькі, толькі з болей мяккімі і дробнымі рысамі. Апрачалася панна Ядвіга паводле апошняй моды з Вільні. Так гаварыла ёй местачковая швачка. Панна Ядвіга вельмі мала вучылася, бадай нічога ня чытала. Болей за ўсё любіла кветкі. Яна з імі няньчылася паводле пор году. Вясною—бэз, летам—ружы, а зімой—назоны. Простых палявых расьлін яна ня любіла і не паважала: яны—ня панскія, не «ганаровыя». У кожную нядзелю панна Ядвіга ездзіла з «татусем» у касьцёл за дзесяць вёрст. Там яна знаёмілася з ваколічнай шляхтай, хац і з «кавалерамі»

мала гутарыла пры знаёмстве. Яна толькі моцна чырванела, і на ле твары было напісана: «я саромлюся!» Яна апускала вочы або глядзела ў бок. Ня ведала, куды дзецца, дзе схавачь рукі. Улегку звычайна трымала вечна ў руках букет кветак.

З семнаццаці год яна пачала знаёміцца з літаратурай.

«Татусь» прывёз з мястэчка цэлую пачку тоўстых картак пад назваю «Флірт Амура». «Літаратура» яе вельмі захавала.

Панна Ядвіга вывучала «Флірт Амура» такім чынам: мела перад сваім уяўленьнем «кавалера», з якім вяла бяседу. «Флірт Амура» ляжаў перад ёю раскладзены на вялікім стале, як звычайныя карты. Панна Ядвіга гаварыла і за «кавалера» і за сябе з друкаванага тэксту картак, дзе пытаньні і адказы знаходзіліся гатовыя пад нумарамі.

«Кавалера» панна Ядвіга ўяўляла ў выглядзе польскага рыцара на зграбным кані, у вайскавай вопратцы са зброяй. Такого яна бачыла на малюнках у «Гісторыі Польшчы». Твару яго панна Ядвіга ня бачыла, бо саромілася паднімаць вочы. Але голас яго быў вельмі прыемны, пранізваў салодкім агнём усю яе істоту. Яна гаварыла за яго яго-ж голасам.

Рыцар быў адным з знакамітых польскіх магнатаў—ні то князь Радзівіл, ні то граф Патоцкі. Гэта залежала ад густу паненкі, ад яе настрою ў той час. Пакой панны Ядвігі быў невялікі. Рыцару на кані ў ім ня было-б месца, але ў сваім уяўленьні панна Ядвіга расшы-

рыла гэты пакоік у вялізарныя палацы, у іх маглі-б разгульваць некалькі такіх коньнікаў.

І вось пачынаецца гутарка па нумарох з картак «Флірту Амура»:

Рыцар—Якія ў панны прыгожыя вочкі.

Панна Ядвіга—Ёсьць прыгажэйшыя.

Рыцар—Панна надзвычайна зграбная.

Панна Ядвіга—Ня люблюю компліментаў.

Рыцар—Я панну кахаю.

Панна Ядвіга—Ад многіх чула.

Рыцар—Ня мучце мяне.

Панна Ядвіга—Я-ж ня-кат, каб мучыць людзей.

Рыцар—Будзеце маёю жонкаю?

Панна Ядвіга—Я нічыёй жонкаю ня буду.

Рыцар—Хачу пацалаваць ручкі панны.

Панна Ядвіга—Пан вельмі дзёрзкі.

Рыцар—Панна мяне любіць?

Панна Ядвіга—Гэта мой сакрэт.

Але панна Ядвіга доўга хаваць «сакрэту» ня можа. Яна так пяшчотна паднімае на рыцара вочы (першы раз у жыцці), аж на рыцар па яе вачох аб усім здагадваецца.

«Сакрэт» выкрыт...

Панна Ядвіга адкідвае карты.

Рыцар саскаквае з каня. Становіцца перад паннай Ядвігай на калені. Потым бярэ яе на рукі, садзіць у сядло і мчыцца з паннай Ядвігай далёка-далёка: праз невядомыя казачныя лясы, праз моры-акіяны. У панны Ядвігі аж дух стрымліваецца ад вялікай асалоды.

Так заўсёды канчаецца ў панны Ядвігі вывучэньне «Флірту Амура».

Пасьля гэткага хваляваньня панна Ядвіга нюхае кветкі і робіцца прытомнай. Складвае карткі «Флірту Амура», зноў раскладвае—і давай спачатку.

У хаце пана Чарнецкага гаспадарыць яго сястра, старая панн Анэля. Такая нізкая, як і брат, але вельмі худая. Сваё дзявоцтва пана Анэля аддала пану Езусу. Ёй цяпер гадоў трыццаць пяць.

Панна Анэля ненавідзіць усіх мужчын. Аб гэтым яна сама кажа кожнаму сустрэчнаму «кавалеру» і ў той-жа час робіць яму вабную ўсьмешку адваротнага зьместу.

Апошнія месяцы пана Анэля вельмі няласкава з паннай Ядвігай. Гэта з тых часоў, як пан Чарнецкі пачаў гаварыць, што Ядвісьці пара замуж.

— Замуж, замуж,—пішчыць злосным голасам панна Анэля,—яна-ж зусім малая. Няхай раней старэйшыя за Ядвіську замуж павыходзіць...

Пан Чарнецкі добра разумее, куды закідвае каменчыкі яго сястра, і кажа:

— Усе павыходзілі замуж каму трэба было, а ты-ж мужчын ня любіш...

Панна Анэля плача ў адказ на такія словы, дробенькія сьлёзы сыплюцца з вачэй і цякуць ледзь прыкметнымі ручайкамі па яе схудалым, пажоўклым твары.

Пан Чарнецкі—чалавек строгі. Ён любіць, каб сказанае было зроблена. Ужо з тыдзень, як яго сястра наводзіць парадкі: пячэ і смажыць, смажыць і пячэ.

— Ядвіську трэба выдаць замуж.

Так гаворыць ёй брат можа дваццаць разоў на день.

Трэба склікаць на гулянку ўсю ваколічную шляхту. «Кавалераў» цікавых ёсьць шмат. Галоўным чынам з асаднікаў, якім выдалі зямлю тут на «крэсах». Выбар багаты. Так клюне, што Ядвіська не агледзіцца і ад «Флірту Амура» апыніцца ў новым фальварку пана Ястрабінскага, які прыехаў сюды з Пазнані. Ён, пан Ястрабінскі, вельмі заслужаны перад айчынай—тры гады з бальшавікамі змагаўся.

Так разважае пан Чарнецкі.

Гулянка была наладжана на славу. Зьехаліся госьці з усёй ваколiцы. У пакоях пана Чарнецкага даўно такога шуму ня было.

Гонар пана Чарнецкага не дазваляў яму рабіць баль, як звычайна ў суседзяў,—у сьвяточны дзень увечары. Ён наладзіў баль у будні час і ня ўвечары, а сярод белага дня.

— Нашто хавацца ўночы,—гаварыў ён гасьцём,— слова гонору, у мяне нічога крадзенага няма. А пагуляць—пачэсная праца, слова гонору. Можна весяліцца ня толькі ў сьвята. Слова гонору.

І госьці шчыра весяліліся.

На сталох былі навалены цэлыя горы рознага смажанага варанага і печанага. Бутэльні з «пазнанскай» пераліваліся ў кілішкі, гарачымі шляхетную кроў і вырывалі з вуснаў крыкі «віват!».

— Слова гонору!—кіпяціўся пан Чарнецкі,—гэта-ж усё, што на стане, мая Ядвіська напьякла, насмажыла,

навырыла. Частуйцеся, шаноўныя госьці! Слова гонору!

Панна Анэля аж зубамі скрыгатала ад злосьці.

Яе брат схлусіў. Ядвіська пальцам нават не кранула па гаспадарцы. Усё гэта яна, панна Анэля, зрабіла.

Панна Ядвіга кепска сябе адчувала ад такой бацькавай хлусьні. Хоць яна звычайна саромілася слова казаць, але на гэты раз ня вытрымала і сказала з дакорам:

— Татусь...

Госьці зразумелі, што панна Ядвіга ад вялікай скромнасьці саромеецца.

Яны выпілі ў чэсьць панны Ядвігі—слаўнай гаспадыні, і вельмі красамоўна хвалілі закускі.

Калі шум і галас гасьцей даходзіў да гэі мяжы, што адзін аднаго ня чуў, пан Ястрабінскі апынуўся каля панны Ядвігі.

— Слова гонору! Спрытны пан Ястрабінскі,—хваліў яго п'яны пан Чарнецкі.

— У Пазнані ўсе спрытныя!—крыкнуў адзін з гасьцей, таксама асаднік з Пазнані.

— Нех жые Познань! Слова гонору!—пачціва сказаў пан Чарнецкі.

Ад яго маленькіх вочак засталіся толькі дзьве замасьленыя, вузенькія шчылінкі.

Госьці пілі ў чэсьць Пазнані.

— Слова гонору,—успомніў родныя «крэсы» пан Чарнецкі:—нашы «крэсы» ня горш за Познань! П'ем за «крэсы»! Слова гонору

Госьці зноў пілі.

Многія з асаднікаў крыўдзіліся на «крэсы», скардзіліся на тое, што тутэйшыя «хлопы» паляць будынкі асаднікаў і што па лясох завяліся такія «банды», ажна ад іх дзецца няма дзе. Успомнілі атамана Муху, ад якога «крэсы» дрыжаць у вечным страху.

— Слова гонору! П'ём за ачыстку «крэсаў» ад тутэйшых хамаў!—гарачыўся пан Чарнецкі.

Госьці пілі.

—У Менску бунт. Бальшавікам скоро будзе капут. У газэце чытаў!—казаў адзін з гасьцей.

— П'ём за пагібель бальшавікоў! Слова гонору! Зьвінелі кілішкі.

Пры ўсёй гэтай завірусе пан Чарнецкі аднак не выпускаў з віду сваю дачку і пана Ястрабінскага.

— Ключе! слова гонору, ключе!—радаваўся пан Чарнецкі і па-заліхвацку крутнуў вусы ўверх.

У гэты час панна Ядвіга і пан Ястрабінскі былі заняты вельмі цікавымі справамі. П'яны шум і голас гасьцей былі ад іх далёкі-далёкі, можа на некалькі вёрст.

Пан Ястрабінскі быў такі высокі, ажна рослая панна Ядвіга здавалася перад ім нізенькай. Ён быў надзвычайна тонкі, і ўсё ў ім было нібы заострана: лоб, нос, вушы, рукі. Калі яму трэба было што-колечы казаць паненцы, дык нахіляўся да яе, згінаўся ў круг.

Яны стаялі каля круглага століка і пан Ястрабінскі разглядаў фамільны альбом пана Чарнецкага. Ён вельмі цікавіўся кожнай фотографіяй, хто гэта, дзе ён, ці яна, і як жывуць яны.

Панна Ядвіга тлумачыла, саромілася і чырванела

Ад альбому перайшлі да «Флірту Амура».

Доўга перакідваліся карткамі, шапталі нумары запытанняў і адказаў.

Друкаваная, нямая гутарка была накіравана паннай Ядвігай так спрытна (пасля ранейшых рэпэтыцый), ажна вышла якраз, як раней, калі ў яе дзявочых лятученьнях яна гутарыла з казачным рыцарам—то з князем Радзівілам, то з графам Патоцкім. У цяперашніх рэальных абставінах, калі замест фантастычнага рыцара быў высокі пан Ястрабінскі, эфэкт вышаў ня меншы, калі нават ня большы. «Флірт Амура» меў цікавы канчатак: пан Ястрабінскі нізка прыгнуўся да кволай ручкі панны Ядвігі. Ён гэта зрабіў так спрытна, так элегантна і так зграбна, нібы па сярэдзіне тулава ў яго знаходзіліся спружыны, і ён мог складвацца надвое як сьцізорык.

Пан Ястрабінскі пацалаваў ручку панны Ядвігі аж два разы.

— Ой татусь...—войкнула яна два разы кволым голасам і ледзь не абамлела на месцы.

«Татусь» увесь час пазіраў адным вокам на «Флірт Амура» і пры слове «татусь» падскочыў два разы ад вялікай прыемнасці, адварнуўся да гасьцей, нібы нічога не заўважыў, і крыкнуў:

— Слова гонору! Музыку!

У думках пан Чарнецкі меркаваў што лёс Ядвіска ўжо вырашан.

Госьці замітусіліся.

Яны да гэтага часу зусім не заўважылі, што такая вясёласць, а няма музыкі.

Яны выставілі на гаспадара асавелья ад выпіўкі вочы і затупалі нагамі.

— Музыка! музыка!—раздаваліся водгаласкі з усіх бакоў.—Такі баль бяз музыкі тое самае, што касцёл без званіцы.

— Паклікаць Тамаша, слова гонору!—крыкнуў пан Чарнецкі.

— Татусь...—літасьці прасіла панна Ядвіга,—хама прасіць...

— Лепшага няма, дачушка! Слова гонору!—апраўдваўся пан Чарнецкі.—Не цяпер у мястэчка ехаць па капэлю. Слова гонору.

— Тамаша! Тамаша!—з п'яным задорам вымагалі госьці.

І, здаецца, шчаслівая зорка Тамаша зазьзяла над фальваркам пана Чарнецкага.

Паслалі чалавека па Тамаша.

Да прыходу Тамаша былі наладжаны «фанты».

У гэтай гульні заўсёды выходзіла так, што пан Ястрабінскі часта атрымліваў кару: цалаваць панну Ядвігу. Яна ўцякала ад яго і рассыпала пры гэтым беля ружы, якія былі прышпілены да яе вопраткі на грудзёх.

— Ваш шлях, панна Ядвіга, засьцелены кветкамі,—сказаў элегантны пан Ястрабінскі.—Так прыемна пахне, ажна...

Пан Ястрабінскі ня скончыў свайго поэтычнага скажу, а панна Ядвіга яшчэ не пасьпела знайсці ў памяці патрэбнага да гэтых слоў адказу з вялікага запасу ну-

мароў у картках «Флірту Амура», як расчыніліся дзверы, і пах кветак быў заглушаны...

Моцны пах дзэгцю лез у нос, казлытаў горла, кружыў галаву...

На парозе пакою стаяў бяз шапкі са скрыпкай у руках, Тамаш.

Ён нізка кланяўся.

За ім стаяў Арцём з бубнамі.

— Ой, дзэгаць...—застагнала панна Ядвіга.

Пан Чарнецкі засьмяяўся:

— Адразу відаць, што далікатная, панская кроў, дзэгцю ня церпіць. Слова гонору!

Пан Чарнецкі прыязна зірнуў на Тамаша. Музыка стаяў зьбянтэжаны на парозе і ня ведаў, што рабіць.

Старому шляхціцу было прыемна, што, дзякуючы Тамашовым ботам, так публічна выявілася далікатнасьць яго дачкі, панны Ядвігі.

— Выходзь, галган, на дзядзінец і скідай боты. Можаш граць босы! Слова гонору!

Тамаш вышаў. Яго трохі пакрыўдзіла такая непашана да яго шлюбных ботаў, але разам з тым лягчэй было на душы: боты рэзали ногі і перашкодзілі-б граць.

Хутка вярнуўся Тамаш і пачаў выкладваць перад гасьцямі свой «рэпэртуар». Арцём так шчыра акомпанаваў на бубнах ажна ўвесь спацеў.

Госьці танцавалі парамі, яны зусім забыліся, што танцуюць пад «хамскую» музыку. Не танцавала адна толькі панна Ядвіга, хоць пан Ястрабінскі вельмі прасіў.

— Не танцую хамскіх танцаў!—сказала яна.

— Заграй, галган, кракавяк! Слова гонору!—загадаў Тамашу пан Чарнедкі.

— Ня ўмею, паночку,—апраўдаваўся вінаватым голасам Тамаш.

— Ядвіська! Засьпявай кракавяк! Тамаш навучыцца на скрыпцы! Слова гонору!—прасіў бацька.

Панна Ядвіга павінна была здаць экзамен сьпеваў перад гасьцямі, галоўным чынам, перад панам Ястрабінскім.

Яна стала ў позу і тоненькім галаском пачала гралялякаць.

Тамаш лавіў на струнах кожны гук яе сьпеву. Арцём адбіваў на бубнах такт.

Вельмі кароткі час сьпявала панна Ядвіга. Тамашова скрыпка хутка ўцяміла кракавяк.

Панна Ядвіга пусьцілася ў скокі з сваім «кавалерам».

Такім-жа чынам Тамаш навучыўся граць і мазурку.

Пасьля кожнага танцу музыкі мелі ад каго-небудзь з гасьцей медзякі і па чары гарэлкі ад гаспадара.

— Баль толькі пачынаецца! Слова гонору!—радаваўся гаспадар.—Ну, і Тамаш! Ну, і Тамаш! Галган, а так ладна грае. Слова гонору!

Толькі позна ўночы музыкі пайшлі дахаты.

Тамаш быў вельмі здаволены: зарабіў каля пары золотых ды яшчэ ўзбагаціў свой рэпэртуар.

Боты яго былі зьвязаны разам за вушкі і перакінуты на плячо. Адзін бот біў Тамаша ў грудзі, а другі—у сьпіну. Нібы дзівацкія чорныя расьліны, боты

расьсейвалі па ваколіцы пах дзёгцю. Здавалася, што бор прапах дзёгцем, што гэты востры пах туманам аж да зорак паднімаецца...

IV. ФАЛЬВАРАК ПАДАРУЮ, А ЗЛОДЗЕЯ ЗНАЙДЗЕЦЕ!

Госьці разъехаліся яшчэ ўночы.

Пан Чарнецкі трохі паспаў і падняўся на ногі.

Сонца толькі што вырастала над борам. Пастух нядаўна выгнаў статак у поле. Гукі бяроставай трубы, нібы сыпавы паляўнічага ражка, зычна разьліваліся ў бары.

На дзядзінцы стаяў вялікі шум. Панна Анэля выпускала птаства, карміла іх: сыпала зерне з высокага ганку сьвірну ўніз. На гэты пачастунак накідваліся тры варожыя між сабою плямёны: куры, качкі і гусі. Кожнае племя з новым пакаленьнем—вывадкам. Між гэтымі плямёнамі вялася вечная барацьба за пяршыства каля ганку. Кудыхталі, пішчэлі, гагаталі, гвалту крычалі на розныя галасы і бязьлітасна пер'е скублі. Калі бацькі розных плямён не маглі здужаць адны адных, тады накідваліся на чужых дзяцей, адганялі малых ад сьняданьня.

Панна Анэля глядзела з вышкі ганку на поле бітвы і ад вялікай бяды толькі рукі ламала. Ня ведала, што рабіць.

Пан Чарнецкі ўмешваўся ў кожную драбніцу гаспадаркі. Ён заўважыў гэты гармідар і выдаў загад сястры, каб з заўтрашняга дня карміць птаства паасобку: куры павінны карміцца ў куратніку, гусі—у ванглярні, дзе яны ўсё лета начуюць, а качкі—каля ганку

свiрну. Тады такога шуму ня будзе на дзядзiнцы, бо ад вялікага галасу Ядвiська спаць ня можа.

На гумне стаяла многа калод пчол. Пан Чарнецкі глядзеў за iмi пiльна, бо ў гэты час павiнны былі новыя раi вылятаць. Ён даваў чэлядзi i сваiм кожны дзень настаўленьнi як затрымліваць рой i не даваць яму ўляцець. Ня глядзячы на такія лекцыi на гэтым тыднi паляцеў рой пчол. Чарнецкі лаяў усiх. Панна Анэля i нават панна Ядвiга плакалі ад яго.

Абыходзiўшы ўсю гаспадарку, гаспадар заўсёды ў самым канцы аглядаў свiран.

Якраз учора прывезьлі з млыну воз мліва пудоў з дваццаць—чатыры мяшкі. Учора не пасьпелi высыпаць муку ў вялізную скрыню якая стаяла каля арудаў са збожжам.

На гэты раз пан Чарнецкі вышаў з свiрну чорны, як зямля, злосна тармашыў вусы, склікаў усiх хатнiх i ўрачыстым голасам казаў:

— Слова гонору, мяшок з мукою прапаў!

Усе зьбегліся замітусiліся i вiнаватымi галасамi меркавалi аб тым, як гэта магло здарыцца. Аглядалi свiран з усiх бакоў, шукалі сьлядоў—не знайшлі. Нi як не маглi ўцяміць, як гэта злодзей мог улезьцi ў свiран. Вялізны ключ ад свiрну заўсёды ляжаў у гаспадара пад падушкай.

— Можа свiран забыліся замкнуць нанач?

Не, панна Анэля сваiмi рукамі замкнула. Толькі сягоньня нядаўна адамкнула.

— Злодзей, мабыць, з сваiх!—меркаваў пан Чарнецкі.—Такiм чынам усю гаспадарку расьцягнуць!

Ніколі-ж да гэтага часу такога выпадку ня было. Няўжо хто з гасьцей? Ня можа быць—гэта-ж шляхта! Ды і людзі яны ня бедныя. Слова гонору!

Пан Чарнецкі не шкадаваў гэтых пяць пудоў мукі,— меў вялікі запас збожжа,—але быў проста пакрыўджаны, што ладу няма ў гаспадарцы.

— Такім чынам могуць усё пакрысьці—і певень не закукарэкае і сабака не забрэша,—разважаў шляхціц.

— Слова гонору, фальварк падарую, а злодзея знайдзеце!—крычаў да чэлядзі пан Чарнецкі.

Парабкі вінавата маўчалі.

Пан Чарнецкі загадаў запрэгчы каня ў брычку. Загадаў парабком, што і як рабіць па гаспадарцы, а сам паехаў у гміну заявіць аб злоўчынку.

— Злодзей павінен быць знойдзены!

Строгі быў пан Чарнецкі...

Па дарозе ён пачаў разважаць, што ўкрасьці муку мог толькі бедны чалавек. У гэтым напрамку разважаў далей, хто самы бедны ў ваколіцы?

Шляхціц ведаў усіх тутэйшых сялян. Як пачаў падлічваць дык бедных аказалася вельмі многа. Шмат было і самых «бедных». Аб кім з «самых бедных» ні думаў, дык кожны мог украсьці мяшок мукі. Кожнаму гэта мука была вельмі патрэбна...

Падазронасьць меў на якіх-небудзь дваццаць-трыццаць сялян.

Але няўжо-ж усе яны грамадой пойдучь красьці мяшок мукі да яго? Гэта немагчыма. Пан Чарнецкі ехаў лесам. Ён успомніў атамана Муху.

Шляхціца агарнуў страх... Не—ня страх. Ого! Ён нікога не баіцца. Гэта не пасуе чалавеку з такім гонарам. Толькі дрыжыкі прабіралі ўсё яго цела...

Шляхціц сьцебануў каня і паехаў шыбчэй.

Ужо недалёка ад гімны да яго зноў вярнулася здольнасьць разважаць аб мяшку мукі...

— Здаецца, яшчэ дваццаць пудоў мукі аддаў-бы, каб толькі злодзея знайсці!

Строгі быў пан Чарнецкі.

Раптам яго думкі прасьвятлелі:

— Ну і галган-жа ж я, слова гонору! Ды гэта-ж, няйначай, Тамашова работа! Ён усе ходы і выходы ведае ў маёй гаспадарцы. У часе балю ён сьцягнуў ключ, забраў з сьвірну мяшок з мукою і палажыў ключ на месца. Пасьля балю панёс спакойна да хаты. Вось і найграў, пся крэў! Вось табе і кракавяк! Слова гонору!

Пан Чарнецкі ад злосьці моцна і шчыра плюнуў.

Дайшоўшы да ўпэўненасьці, што гэта работа Тамаша, трохі адлягло ад сэрца:

— Злодзей знойдзен!

У гміне пан Чарнецкі нарабіў вялікі гвалт.

— Спакойна жыць нельга на «крэсах». Тут напладзілася гэтулькі владзеяў і бальшавікоў, што страх! Усім гэтым вясковым хамам на шыбеніцы толькі месца! Слова гонору!

«Экономічна-політычная» гутарка пана Чарнецкага зрабіла ў гміне вялікае ўражаньне.

На вобыск да Тамаша выправілі аж трох паліцыянтаў.

Абурэньне пана Чарнецкага перадалося і паліцыянтам. Яны былі настроены на ваяўнічы лад.

— Душу выматаем, а знойдзем крадзенас, пане Чарнецкі! Камень на камені не пакінем! З-пад зямлі выкапаем! Яго самога на муку змелем—гэтага злодзея, гэту пся косьць, гэтага камуністага!

Гарачыя словы паліцыі так узрадавалі пана Чарнецкага, ажна ён у канцы быў здаволены, што так здарылася, што яго абакралі. Цяпер пабаяцца нават і думаць аб тым, каб яго яшчэ раз чапаць.

— Знойдзеце, панове! Слова гонору, знойдзеце муку ў Тамаша Лукшы! Вы самі пабачыце, як ён жыве: хата не дабудована, есьці няма чаго. Каб ня я, дык даўно з голаду здох-бы. Я часта бяру яго на падзённую работу. Вось і адплаціў Слова гонору!

* * *

Сонца стаяла сярод неба. Было вельмі гарача. Тамаш сядзеў на прызьбе сваёй хаты і развучаў на скрыпцы кракавяк і мазурку што ўчора граў у пана Чарнецкага са сьпева паненкі.

Узбагачаны рэпэртуар больш, чым грошы, радаваў Тамаша.

Жонка на яго сягонья ня крычала, не злавалася. Яна была занята сваімі хатнімі і бабскімі справамі: перабірала розныя анучы, рыхтавала пялёнкі, бо не сягонья-заўтра трэба будзе паклікаць бабку.

Не заўважыў Тамаш у запале ігры, як да яго хаты пад'ехалі трое паліцыянтаў...

V. ШПУЛЬКА

Ён любіў часта мяняць свае мянушкі. «Шпулька» яго апошняе прозьвішча. Зваўся ён раней «Голка», «Ножык» і «Злоты зуб». Такія псеўдонімы надавалі яго асобе нейкую таемнасьць і артыстычнасьць. І сапраўды Шпулька лічыў сябе мастаком. Яму было ўсяго дваццаць пяць гадоў а меў ужо багаты стаж спрытнага ката: ад часоў генэрала Доўбар-Мусьніцкага ў Бабруйску аж да гэтага часу, да самастойнай польскай дзяржавы.

Шпулька меў заўсёды шмат працы. Ня глядзячы на свае дваццаць пяць гадоў, ён ужо зусім лысы. У Шпулькі вельмі прыемны голены твар, рахманья, задумёныя сьветла-карыя вочы, мяккі грудны голас, джэнтльмэнскія манеры ў абыходжаньні з людзьмі на вечарынках, на вуліцы: ён надзвычайна далікатны.

Зусім інакшым робіцца Шпулька пры «выконваньні сваіх абавязкаў». Галоўным чынам, у яго мяняюцца тады вочы і голас. Вочы мутнеюць, на бялках вызначаюцца чырвоныя жылкі. Голас тады ў Шпулькі ў большасьці пагрозьліва-сіпучы, альбо кплівы—са сьмяшком—у залежнасьці ад крыміналу ахвяры і ходу выведваньняў.

Шпулька вырашаў свае задачы заўсёды аднабакова: усе яго «пацыенты» (так ён называе людзей, якія пападаюцца ў яго рукі) вінаваты. Яго спрыт і кемнасьць—вырываць у «пацыентаў» прызнаньне ў сваёй вінаватасьці. Тады Шпулька мае вялікае здавальненьне. Такого прызнаньня ён дасягае двума спосабамі выведаньня, праз моральны ўплыў на «пацыента» і праз

«хірургічнае» ўздзейнічаньне—гэта значыць пытка. Першы спосаб Шпулька ўжывае спачатку да кожнага. Спачуваньне, далікатнае абыходжаньне, рахманья вочы, салодка-пяшчотлівы голас,—усё гэта дапамагае ўлезьці ў душу «пацыента», каб той прызнаўся ў сваім праступку. Але гэтым у большасьці Шпулька даводзіць сваіх «пацыентаў» да панібрацтва і адвагі, ніякага толку з гэтага няма. Такая гутарка зьяўляецца толькі пролёгам да праўдзівага «хірургічнага» мастацтва Шпулькі. Праз такую бяседу ён толькі вывучае аб'ект сваёй «хірургіі». Ён вывучае сілу, мускулатуру чалавека, каб ведаць, з чаго пачаць. Чым дужэйшы «пацыент», тым Шпульцы прыямней: «можна будзе папрацаваць».

У сваёй «працы» Шпулька ня любіць аднастайнасьці. Кожны раз, калі ўваходзіць у творчы настрой, ён прыдумвае новы спосаб пытка і калечаньня. Вочы ў яго мутнеюць і чырванеюць ад затаёнай асалоды...

Заўсёды Шпулька дабіваецца таго, што «пацыент» прызнаецца ва ўсіх абвінавачаньнях, якія яму дыктуюцца. А калі той надзвычайна ўпарты, дык з рук «хірурга» жывым ня выходзіць. Шпулька тады даводзіць сваю «хірургію» да канца... У яго пры гэтым псуецца настрой: перамог «пацыент». Ад злосьці Шпулька ляскае зубамі, як галодны воўк, і топча нагамі акрываўлены, да жудасьці скалечаны труп...

Такія выпадкі болей за ўсё здараюцца з партызанамі, якія пападаюцца ў рукі Шпулькі.

Шпулька, даводзіўшы сваю «працу» да вялікага мастацтва, любіў часам даваць паліцыянтам прадстаў-

леньні: ён катаваў «праступніка», а паліцыянты пры гэтым балявалі, сьпявалі і танцавалі пад акомпанімент жудасных стогнаў ахвяры.

Стогны і крыкі былі ў Шпулькі свайго роду камэртанам. Паводле гэтага «камэртону» ён ведаў, у якім становішчы знаходзіцца «пацыент»—ці ён ва ўсім прызнаецца, або пераможа Шпульку—і прыдзецца ў бясьсільнай узьюшанасьці толькі таптаць яго труп.

Як ні любіў Шпулька творчую рознастайнасьць у сваёй «хірургіі», аднак пры гэтым існуюць таксама раз на заўсёды выпрацаваньня трафарэты або традыцыі: спачатку «опэрацыі» Шпулька ўжываў старасьвецкія аплявухі. Гэта быў як-бы хлёроформ перад «опэрацыяй». Абавязкова пасля аглушэньня гучнымі аплявухамі «хірург» пачынаў «сапраўдную працу». Таксама прымушаў ён ахвяр вылізаць сваю кроў, якая лужынкамі стаяла на бруднай падлозе...

Шпулька меў пры сабе «асыстэнтаў» з паліцыі; перад імі ён часта хваліўся сваёй «работай» і апавядаў цікавыя гісторыі з сваіх «героічных учынкаў», з уласнай багатай практыкі.

Паліцыянты слухалі з вялікай зацікаўленасьцю і апэтытам, як-бы ім казалі роматычныя гісторыі на тэмы каханьня. У іх масьліліся вочы, дрыжэлі губы, і целы былі вельмі напружаны ад захапленьня...

* * *

Да Шпулькі прывялі зьвязанага Тамаша, Шпулька зірнуў на яго спакойным уважлівым вокам, загадаў

развязаць, зірнуў на апухшы твар Тамаша, на сінякі і крыкнуў на паліцыянтаў:

— Што-ж вы, д'яблы, чалавека так пакалечылі?

— Калі ён муку схаваў. Ніяк знайсці не маглі, перарылі ўсю хату і не знайшлі,—апраўдваліся яны.

— Паночку... даражэнькі... Я ніколі ў жыцці сваім ня краў...—скардзіўся Тамаш і ўсхліпваў па-дзіцячаму.—За што яны мяне білі? За што?

— Супакойся, дзядзька, супакойся!—спачуваючым тонам сказаў Шпулька і нават паглядзіў Тамаша па карку...—Мы з табою во зараз пагаворым, і справа будзе ясная...

Тамашу палягчэла на сэрцы.

— Жартачкі, такі добры чалавек гэты пан...

Ён даверліва зірнуў на Шпульку. Шпулька даў яму папяроску, супакойваў лагоднымі словамі.

Паліцыянты хіхікнулі.

— Ціха вы, д'яблы!—крыкнуў на іх Шпулька.—Пакалечылі чалавека ды яшчэ сьмяюцца...

Тамаш са смагай курьў смачную папяроску.

У часе вобыску ў хаце Тамаш спачатку трымаўся смела. Яго правата давала яму сілу. Як яму кепска ні жылося, а ён ніколі ў жыцці ня быў злодзеям.

— Ня можа быць! Праўда выйдзе на верх!—думаў Тамаш і цяпер.

Аднак падазронасьць паліцыі накінула цяжар на яго настрой. Паліцыя перарыла хату, капалася на дзядзінцы—нічога не знайшла. Тады пачалі яго бязлітасна біць па твары, пад бакі.

— Няўжо-ж дзеля таго, што я бедны, дык павінен, абавязкова быць злодзеям?

Шпультка нешта доўга пісаў, распытваўся ў Тамаша, колькі яму гадоў, як яго прозьвішча, ці даўно тут жыве, з чаго жыве, і яшчэ шмат запытанняў задаваў.

Пасьля гэтага Шпультка так глыбока зірнуў Тамашу ў вочы, ажна той задрыжэў. Вочы, лагодныя спачатку, цяпер зьмянілі выраз.

— Раскажы, саколiк, як была справа?

Голас у Шпульткі таксама стаў зусiм новым. Ад гэтага голасу Тамашу было страшней, чымся ад бiцьцiя пры вобыску.

Тамаш заёрзаў на месцы і давай падрабязна апавядаць, як адбылося гуляньне ў пана Чарнецкага, як ён, Тамаш, здзеў боты якія пахлі дзэгцем як паненка сьпявала кракавяк, а ён граў на скрыпцы...

— А мяшок мукі цяжкі быў?—раптам запытаўся Шпультка.

— Ня ведаю, паночку...

Тут Шпультка прыступіў да справы пры дапамозе «хірургiі».

Тамашу завязалі рукі, залажылі пад калені, прасунулі памiж рук і ног кiй, і Шпультка загадаў сваiм асыстэнтам бiць палкаю ў пяты...

Цьвёрдыя былі пяты ў Тамаша абрасьлі чорнай гразёю, бiць шомполамі па iх Шпультка не дазволіў, каб не запэцкаць шомпалаў...

— Скажы праўду, украў мяшок з мукою?

— Даль-бог, ня краў...

Жудаснае войканьне, дзікія стогны Тамаша чуваць былі далёка па-за сьценамі пастарунку...

Шпулька прабаваў і шмат іншых нумароў.

Тамаш увесь час аднекваўся.

Ад такога «нэдзнага» мужычка Шпулька не чакаў заядлай упартасьці.

Выведы былі адкладзены да заўтра.

І Шпулька і «асыстэнт» спацелі...

Тамаш вынеслі ў другі пакой.

Шпульку зацікавіў гэты аб'ект выведаў. Ён таксама быў упарты—ня менш за Тамаша...

У пакоі, куды выкінулі Тамаша, было цёмна. Ён ляжаў на падлозе і прыслухоўваўся, што робіцца вакол. З усіх куткоў чуваць былі стогны людзей. Некаторыя шушукаліся між сабою, апавядалі адзін аднаму, як Шпулька іх калечыў. Некаторыя мармыталі праз сон, раптоўна ўскрыквалі: «Ой, ня буду! ня буду!», «Рука зломана!», «Пяць зубоў, пяць зубоў, як гарох, пасыпаліся на падлогу», «Я не вінават, не вінават!» Адзін з арыштаваных крычаў у сьне дзіцячым голасам: «Матулька! Матулька! бок баліць, бок!»

Хтосьці сапеў у сьне адрывіста і хрыпла. У яго горле нешта булькалася, пералівалася, нібы вылівалі ваду з бутэлькі.

У поцемках гэтыя шэпты, крыкі і войканьне наводзілі жудасьць. На іх, здавалася, была зьвернута ўся ўвага ночнай цішы. Але Тамаш быў аглушаны, заняты сваімі думкамі і мала адчуваў, што робіцца вакол. Ён быў толькі на палавіну прытомны.

Сам ня ведаў, ці сьпіць, ці не. Толькі цемры ня бачыў—яму было відна. Нават сонца сьвяціла. Горача і душна. Грукат гарматаў. Высыпаюцца шыбы з вакон. Дзынь-дзынь-дзынь!—звініць спалоханае шкло. Галосяць вясковыя бабы. Мужыкі сьпешна кладуць бэбахі на вазы. А ён, Тамаш, схапіў толькі скрыпку ў самадзелкавым футаралі. Жонка яго лае, называе дурнем, абібокай. Цягнецца абоз уцекачоў. Скрыпяць калёсы. Тамаш прыціскае да грудзей скрыпку ў футаралі, а Тамашыха—маленькую, пяцімесячную Настаську...

Абапал дарогі—крыжы.

Новенькія, маленькія, насыпех зьбітыя дарожнай сякерай з тонкіх жэрдак. Гэтыя крыжы—тычкі па дарозе, каб людзі не заблудзіліся, калі будуць ехаць назад у родныя вёскі...

Паміраюць старыя і дзеці. Па іх і ня плачуць. Адны ўжо аджылі свой век. Другія яшчэ ў жыцьцё не ўвайшлі.

Памёрла і маленькая Настаська, дачушка Тамаша. Футараль ад скрынкі пайшоў на ўжытак. Якраз труначка для дзіцяці...

Скрыпку, голую. Тамаш схаваў за пазуху. Часам, калі зачэпіцца гузікам за струны, яна войкала на чатыры галасы. Скрыпка таксама была ўцякачкай. Яна таксама цярпела і галасіла...

Сон Тамаша часта перарываўся, як старая кіностужка. Ва ўсіх яго снах скрыпка зьяўлялася адной з галоўных персон.

Ён у горадзе. Жыве ў бараку. Там многа ўцекачоў.
Ён прастойваў цэлы вечар каля нейкага рэстарану.
Праз п'яныя галасы, праз дзікі, пісклівы кабечы сьмех
на вуліцу вырываецца, выплывае музыка. Яна здаецца
Тамашу надзвычайна прыгожай. Зіма. На Тамаша па-
дае бялюткі, чысьдзенькі сьняжок. Тамаш увесь белы ад
сьнегу, абтрушаны, нібы мельнік мукою. Ён не адчувае
халаду—яго грэе музыка. Ён перабірае пальцамі—вы-
вучае новую мэлёдыю. Потым бягом пускаецца ў
«свой» барак, каб на скрыпцы пайграць. Але там лю-
дзі хворыя на тыфус. Граць няможна...

Жаласьліва паглядае Тамаш на сваю скрыпку. Яна
павінна маўчаць, як нямая. Завошта такая страшная
кара?

Ён плача ў сьне, як малое дзіцё...

Прачнуўся пад дзень.

Праз жалезныя краты прабівалася першае сьвято
летняга дня. Арыштанцкі пакой абліты снім паўзмро-
кам раніцы. Людзі навалены на бруднай падлозе, нібы
мяшкі з анучамі. Паветра вельмі цяжкае, душыць. Ня-
ма дзе дзецца...

Тамаш пачаў аглядацца па бакох. Ён шукаў знаё-
мых. Але раптам адчыніліся дзьверы і ён пачуў крык:

— Тамаш Лукша,—зваў паліцыянт.

Тамаш падняўся. Страшна балела ўсё цела. Нібы
п'яны, павалокся, пайшоў на голас.

Паліцыянт падганяў:

— Жвава, пся крэў! Хутчэй, трасца табе!

Выведы началіся нанова...

— Забеде насмерць,—хрыпеў Тамаш,—я нічога не скажу, бо ня ўкраў...

Але на гэты раз Шпулька не хацеў забіваць насмерць. Яму трэба вырашыць гэту психолёгічную задачу па-свойму: што-б ні было; а даб'ецца прызнання ў гэтага «хама». Забіць ня штука—кожны патрапіць...

Тамаш папаў да Шпулькі якраз у такі пэрыод, калі той шукаў новых мэтодаў. Старыя вельмі надаелі.

Шпулька пачаў пільна назіраць над сваім «пацыентам», давай вывучаць яго характар, норавы. Ніводзін рух Тамаша ня быў ім не заўважаны. Ён шукаў у Тамаша так званую «Ахілесаву пяту»—тое слабое месца; дзе ўдар папаў-бы ў цэль.

Урэшце Шпулька знайшоў.

Пры катаваньні Тамаш кожны раз стараецца хаваць свае рукі.

Цяпер толькі Шпулька здагадаўся:

— Гэта-ж ён на скрыпцы грае... Ён баіцца больш за ўсё калечаньня рук...

Шпулька ўсьміхнуўся. Ён перамог:

— Зараз Тамаш прызнаецца, скажа, што ўкраў.

Шпулька адчыніў дзьверы і загадаў Тамашу ўсунуць туды пальцы абедзвюх рук.

Тамаш задрыжэў.

— Паночку... паночку...

— Скажы ты ўкраў муку?

Тамаш нічога ня бачыў перад сабою толькі нейкія рознакаляровыя кругі мітусіліся перад вачыма. Перад яго ўяўленьнем стаяла скрыпка. Ён бачыў яе, як жывё-

ханькую. Нават белы пылок на струнах бачыў, адчуваў яе пад барадой, чуў яе сваясаблівы пах...

— Ня буду далей чакаць! Пальцы сюды! Злодзей ты! Бальшавік ты!

Тамаш ўсхліпваў:

— Не, паночку, не...

— Што «не»?

— Ня трэба пальцаў чапаць...

— Украў муку?

— Украў, паночку... Дальбог, украў...

— Падпішыся!

Тамаш падпісаўся дрыжучай рукою... Літары скакалі перад ім. Папера сьляпіла вочы.

Ледзь напісаў:

«Тамаш Лукша».

Перамог Шпулька...

VI. „ЗЛОДЗЕЙ“

Была цёплая летняя ноч.

Бор стаяў грозны і горды. Калі-ні-калі ў яго захаваных нетрах праплываў адрывісты шэпт. Хоць месяца было, але ноч была відная, яркая і поўная рознастайных водгульляў. Упадзе шышка з дрэва, галіна або галіну заскрыпіць, раздасца піск дрымотнай птушкі, зашуршыць папаратнік у лагчыне,—гукі разыходзіліся далёка навокал, расьлі і вылазілі з усіх бакоў.

Здавалася, што бор быў атулены вялізнымі шклянымі сьценамі, аб якія ночныя гукі ўдараліся, выклікалі зычныя паўторы, нібы нявідочныя струны нявідчнага музычнага інструманту.

Тамаш ішоў дахаты. Ён пусьціўся ў дарогу толькі тады, як добра сцямнела. Удзень ісьці сароміўся, каб нікога з знаёмых ня сустрэць. Мала таго, што яго людзі так пакрыўдзілі і зняважылі, ён сам сябе пакрыўдзіў і зняважыў. Сваёй-жа рукой сябе апэчкаў. Прыняў на сябе ганебнае кляймо злодзея...

Толькі цяпер, калі страшны боль мінуў, калі ва ўсім цэле засталася адно цягучае ныцьцё, да Тамаша звярнулася магчымасьць абдумваць свой учынак.

«І ліха накруціла мяне грамаце навучыцца. Каб быў няпісьменным, дык мо' абышлося так. Не падпісаўся-б, што злодзей».

Тамаш праклінаў свайго настаўніка, якога ўжо ня было на сьвеце. Ён прыпомніў, як калісьці аж дзеве зімы вучыўся ў школе. Стары лысы «дарэктар» часта біў яго вострай лінейкай па пальцах, каб стараўся чыста выводзіць літары. Маленькі Тамаш быў тады заўсёды запэцканы ў сіні атрамант: рукі, нос, лоб, нават язык. Тамаш і цяпер памятае саладкаваты, няпрыемны смак атраманту.

Тамаш стараецца ня думаць. Прыслухоўваецца да болі ва ўсім цэле. Галоўным чынам, пяты баляць, апухлі, зрабіліся, як порхаўкі. Вельмі цяжка ступаць на іх. Ён ступае толькі на пальцах, нібы стараецца ісьці так ціха, каб ніхто яго крокаў не пачуў. Ці-ж ён каго абакраў, ці што?

— Сапраўды, абакраў! Падпісаў паганую паперку. Сам сябе злодзеям абазваў...

«Злодзея» цяпер і на падзённую работу ніхто ня возьме. Затое пальцы выратаваў. Буду на скрыпцы

граць—зараблю! А суседзі сьмяяцца будуць—злодзеям абазвуць. Я буду прымушаны маўчаць, сьцяўшы зубы. Нават сорамна цяпер чалавеку ў вочы глянуць. Сам падпісаўся, што ўкраў. І той, хто сапраўды ўкраў муку, стане мяне злодзеям зваць, абняславіць, а я апушчу галаву ўніз, як вінаваты. Таго сапраўднага злодзея будуць паважаць, як добрага чалавека, а я астануся апаганены... Адна толькі жонка ведае, што я—ня злодзей, што ня ўкраў. Калі скажа аб гэтым, дык ніхто ёй не паверыць...

Тамаш хацеў стагнаць ад болю і сораму, але стрымліваўся,—баяўся, каб ніхто не пачуў. Нават на дрэвы не глядзеў. У ночны час яны здаваліся яму жывымі істотамі.

«Злодзей» мінуў бор, вышаў на жытняе поле.

Тут на шырокім прасторы, дзе дрэў ня было, яму стала яшчэ цяжэй. Ён цяпер выстаўлен на паказ усяму абшару... Ён ступаў па прасёлачнай пяшчанай дарозе. Па мяккім пяску пакалечаныя ногі так моцна не баяць.

— Вось каб з дарогі пайсьці між жытам, дык трапіш якраз у фальварак пана Чарнецкага. Гэты фальварак так многа бяды нарабіў Тамашу... Ён бачыць у сваім уяўленьні кожную будыніну ненавіснага фальварку. Можна нават лічыць бяровыя на сценах. Да самай магілы фальварак пана Чарнецкага застанецца ў яго памяці.

«А каб пусьціць чырвонага пеўня ў гэты фальварак...»

Тамаш нібы бачыць перад сваімі вачыма чырвоную, бы кроў, зарніцу пожару. Польшы ярка-жоўтымі язы-

камі ліжа стрэхі, лезе яскравымі зьмеямі праз вокны.
Навокал сьветла-сьвятлютка. Пажарышча далёка ві-
даць—на многа вёрст. Нясе гарам. Людзі крычаць.

Спалохаўся Тамаш сваіх думак.

«Цяпер, калі нават другі гэта зробіць, то на кару
пацягнуць мяне... Вінаваты пальцы мае, якіх я пашка-
даваў. Вінавата скрыпка».

Шаптаў, гаварыў сам з сабою і гэтага не заўваж-
ваў:

«Што я цяпер буду рабіць? Брыдка... брыдка...»

Сам слоў сваіх спужаўся. Думаў, што гэта яму
іншы гаворыць.

Азірнуўся па баках. Нікога няма.

Зямля пахла балотнымі травамі, аерам. Ня прыкме-
ціў, што падышоў да рэчкі, якую трэба было перайсьці
па зыбучай кладцы з аполак. У цёмна-сіняй вадзе
адлюстроўваліся яркія зоркі.

Зьбянтэжаны Тамаш спачатку падумаў, што неба
ўпала на зямлю—і зьнізу зоркі сьвецяцца, як сьвечкі.

Галава нібы ад хмелю, кружылася. Ён часта браўся
рукою за разгарачаны лоб. У густым лазовым хмызь-
няку, над самай рэчкай, плакала балотная птушка.
Яна выдавала адрывістыя, пісклівыя жалосныя два гу-
кі, у якіх «злодзей» чуў толькі адно слова. Вельмі
моцна яно зьвініць у вушох:

— Брыдка... брыдка...

Дахаты ён прышоў на ўсход сонца.

Неба бляднела. Сьпявалі птушкі на розныя галасы.

Так хацелася курыць, ажна забыўся выпрабаваць
сілу сваіх пальцаў, як ён звычайна іх прабаваў. Трое

сугак ня курыў, апрача адной папяроскі—першага па-
частунку Шпулькі...

Пад трамай у хаце вісіць зялёны сёлетні тытун.
Вот-жа зараз прырвецца да яго, пачне смаліць. Ста-
рыя газеты ляжаць на падаконьніку. Ён газеты ўжы-
вае замест папярснай паперы. Чытаць газеты яму
цяжка. Вось толькі падпісацца навучыўся за дзеве
зімы...

Юрка спаў пад старым кажухом на лаве пры стале.

На шырокім ложку ляжала жонка. Кугатала ма-
лое дзіцянё, якое нарадзілася ў яго адсутнасці.

— Хлопчык, — адрапартавалася жонка. — Бабкай
была старая Магда. Юрка паклікаў. Толькі ўчора ве-
чарам пайшла. Пабыла тут два дні.

Жонка лічыла гэту падзею важнейшай за вобыск і
арышт Тамаша. Уздрыгнулася толькі тады, як зірну-
ла пільна на свайго мужа. Вельмі страшным ён выгля-
даў.

— Божа-ж мой! Што яны з цябе, Тамашка, зрабілі...
Яна заплакала.

Тамаш маўчаў.

Зняў тытун з нізкай трамы і рыхтаваўся круціць
папяроску.

— Кажы, што там было?—галасіла жонка.

Ён расказаў усё.

— Божа-ж мой! Што нам цяпер рабіць?—яшчэ
мацней завойкала жонка.—Гэта-ж ад сораму цяпер
дзецца няма дзе. А ўсе суседкі будуць на мяне паль-
цамі паказваць... Падумаюць, што ты сапраўды ўкраў...

Ад плачу яна перайшла да сваёй звычайнай, штодзённай лаянкі. Лаяла мужа і ўсё дадала:

— Брыдка... брыдка...

Тамаш маўчаў. Ён да таго быў зьбянтэжаны, што палажыў тытун у рот і пачаў есці.

Жонка, не заўважыўшы гэта, сыпала на яго ўвесь запас лаянак, якія толькі ведала.

Перад вачыма Тамаша кружыўся стол, мітусіліся маленькія вакенцы, ківалася печ з боку на бок. На шырокім тапчане супроць печы заблішчэла сякера. Яна дваілася і траілася ў яго вачох.

Ніколі раней ён не зьвяртаў увагі на лаянкі жонкі. А цяпер яны былі вельмі крыўдныя.

А жонка лаяла доўга, нібы з кнігі чытала.

У канцы Тамаш звыкся трохі—і яму палягчэла. Ён накіраваў думкі ў іншы бок:

— А што-ж бы я зрабіў, каб яна таксама паверыла, што я ўкраў? Гэта-ж я падпісаўся... Добра, што хоць адзін чалавек на ўсім сьвеце ведае, што я—ня злодзей...

Ён выплюнуў тытун.

— Каб ты хацеў, дык-бы гэтага ня было!—цягнула далей жонка свае пацеры.—Што мне цяпер рабіць хвораі з дзіцём? Учора суседка паўбулкі хлеба прынесла. Каб ты хацеў, дык быў-бы і хлеб у хаце. Ты што? Кульгаеш? А каб хацеў, дык цябе так не пакалечылі-б. Адразу трэба было-б прызнацца... Скажы, дзе муку схаваў?.. Пакуль што трэба будзе хоць пару булак хлеба сьпячы...

Жонка прысела на ложку, высунула ў яго бок свой жоўты змучаны твар. У яе вачох мігацеліся таемнасьць і зацікаўленасьць.

Яна змоўкла. Глядзела на рот мужа, каб зараз-жа злавіць яго адказ...

Тамаш падскочыў на месцы, як-бы яго хто нажом у бок пырнуў. Вочы наліліся крывёю. Пакруглелі.

— Я ня ўкраў...—мармытаў ён збялелымі вуснамі,—ня ўкраў...

Апошняя пытка Тамаша была самая страшная:

... І родная жонка не паверыла!

Азіраўся па боках, нібы ратунку шукаў. Гарачы камень упаў на мазгі.

Зноў заблішчэла сякера на тапчане;

Тамаш першы раз у жыцці зазлаваўся на жонку, схапіў сякеру, падбег да ложка, замахнуўся...

— Ай!—крыкнула жонка дзікім голасам.

Тамаш спалохаўся яе крыку. Адпала злосьць.

— І ты думаеш, што я ўкраў муку?

— А навошта падпісаўся, што ўкраў?.. Гэта-ж сваёй рукою падпісаў...

Тамаш болей не апраўдваўся, адскочыў ад ложка, палажыў левую руку на стол, і, не пасьпела жонка крыкнуць, ажна тры пальцы левай рукі, як адрэзаныя моркаўкі, адскочылі на памост.

Ад стуку сякеры прачнуўся Юрка. Скрыпка, якая вісела на сьцяне над ложкам, жаласьліва войкнула ўсімі чатырма струнамі...

— Пальцы вінаваты!—не сваім голасам крыкнуў Тамаш.

ІV. ЯШЧЭ НЯ ўСЁ ПРАПАЛАА

Тамаш лячыўся ў фэльчара з блізкага мястэчка. Рука загаілася.

— Яшчэ ня ўсё прапала—гаварыў Тамашу сусед Цыпрук,—такі самы бяздольны, як і Тамаш.—Правая рука ў цябе цэлая. Граць на скрыпцы, Тамашок, ужо ня будзеш, але затое на панскіх сьпінах і галовах заіграеш правай рукою.

— Брыдка... брыдка...—шаптаў Тамаш у адказ.

— Што брыдка?

— Бяз віны злодзеям зрабілі...

— Які-ж ты злодзей. Усе-ж ведаюць, што ты ня ўкраў. Ды і ня брыдка было-б, каб і ўкраў у пана мяшок мукі. Тваёй працы ў пана Чарнецкага на дзiesiąткі, на соткі пудоў. Паны ўсю нашу працу забіраюць, нашу кроў і пот п'юць, а ім ня брыдка. Ня будзь такой авечкай сьмірнай, Тамаш.

— А што-ж мне рабіць?

— Знойдзецца праца,—усьміхнуўся Цыпрук і глыбока зірнуў Тамашу ў вочы.

Якая праца?

— А такая, што за твае тры пальцы тры галовы панскія павінны быць адцяты.

Тамаш задрыжэў.

— Навошта тры?

— Няхай будзе адна, калі ты такі міласэрдны.

— Можна лепш фальварак падпаліць? Я аб гэтым сам думаў.

— Ды не таргуйся са мною, відаць будзе што і як.

У вачоў і ў голасе Цыпука было нешта такое цвёрдае і пэўнае, ад чаго Тамашу рабілася лягчэй. Ён з кожнай хвілінай адчуваў усё большую злосьць на паноў. Гэта злосьць надавала яму ўпэўненасьць і рашучасьць.

— Я сапраўды вінават,—думаў ён. Вінават у тым, што дагэтуль падстаўляў свой карак пад панскі бізун. А каб хацеў...

І вялікі рой новых думак мітусіўся ў яго галаве. Кожнай косткай, кожнай часткай цела яшчэ адчуваў боль ад біцьця Шпулькі і яго памочнікаў.

— Трэба будзе і Шпульку папяроскай пачаставаць...

* * *

Тады была ноч. Цэдзіўся па шыбінах асенні дождж. Было цёмна, калі Цыпрук павёў Тамаша кудысьці...

— Там хлопцы ўсе адзін у адзін. Ты па гадох самы старэйшы будзеш.

— Пастараюся не падкачаць. Затое, што старэйшы; дык больш здэкаў меў ад паноў ды багатых.

— І больш злосьці павінна быць у цябе да іх—да даў Цыпрук.—Яшчэ да халадоў мы іх так нагрэем, што аж горача ім стане.

Яны ішлі вузкімі сьцяжынкамі. Цыпрук вёў Тамаша наперад у невядомыя мясьціны. У поцемках Тамаш, па ранейшай прывычцы, вадзіў правай рукою, нібы смычком па скрыпцы. Левай рукою пробаваў перабіраць нявідочныя струны, але не хапіла трох пальцаў... Дзе тут да музыкі?..

І расла яго злосць на паноў...

Тут ужо непатрэбны былі тлумачэньні Цыпука. Тамаш сьціскаў правую руку ў касьцісты кулак, махаў ім у бок фальварку пана Чарнецкага, даяўся моцнымі словамі.

— Вось гэту музыку я люблю, хваліў яго Цыпрук.

Потым яны ішлі моўчкі. Мокрыя галіны чапляліся за вопраткі. Лезьлі ў твар, але было прутульна ў цемнаце і вільгаці ні паліцы, ні жандараў яны тут у гэткае надвор'е ня сустрэнуць.

— Мы абсушымся там, ля вогнішча, сказаў Цыпрук.— Не ўпяршыню.

І нейкая захаваная зайздрасць зьявілася ў Тамаша да Цыпука... Цыпрук усё ведае...

Звыкшыся з цемраю, Тамаш добра бачыў кожную зморшчыну на твары чарнявага здоровага Цыпука.

...Два браты Цыпуковыя ў панскай турме загінулі. Вось чаму ён усё ведае...

Тамаш іх добра знаў: маладыя, адзін у адзін. Прыехала паліцыя, знайшла ў іх нейкія паперы і кніжкі.

Тамаша ня так цікавіць, што сталася з братамі Цыпука, як тое, што напісана ў іхных паперах і кніжках...

...Відаць нешта такое там напісана, чаго паны вельмі баяцца... Вось каб дастаць такія-ж ды пачытаць. Але ўсё роўна чытаць ня ўмею... А каб хацеў... Кажуць, што там, за мяжою, дзе гарапашныя вызваліліся ад паноў, ёсьць школы для сталых людзей. Там усе вучацца чытаць і пісаць...

«Флірт Амура» дапамог.

Панна Ядвіга выйшла замуж за пана Ястрабінскага. Яе бацька, пан Чарнецкі, наладзіў вясельле на славу. Было шмат гасьцей. Гралі местачковыя музыкі.

Фальварак пана Чарнецкага ніколі ня бачыў такога бляску, ня чуў такой музыкі, ня меў такой радасьці, як у гэты вечар.

Ніколі панна Анэля, сястра гаспадара, ня мела такой згрызоты, як у гэты вечар: «жартачкі, Ядвіска замуж выходзіць, а яна, Анэля, у старых дзеўках астанецца».

— Слова гонору,—радаваўся пан Чарнецкі і круціў вусы,—мне весела, бо Ядвіска за такога пожэнднаго замуж ідзе.

— Слова гонору,—скардзіўся ён,—мне смутна, бо з Ядвіскай прыдзецца разьвітацца. Яна-ж заўтра паедзе ў маёнтак пана Ястрабінскага—у яго багаты маёнтак...

І радасьць і сум гаспадара госьці залівалі віном, заядалі смачнымі закускамі.

— Шчасьлівы «флірт Амура», слова гонору,—хваляўся пан Чарнецкі.—Шанцуе. Дай, Ядвіска, сюды гэты «Флірт Амура».

Панна Ядвіга прынесла бацьку з другога пакою папачку цьвёрдых папяровых картак.

— Анэля!—клікнуў пан Чарнецкі.

Панна Анэля была ў другім пакоі, дзе раскладвала закускі на талерках.

— Анэля!!—крыкнуў ён не сваім голасам.

Яна прыбегла спалоханая, устрывожаная:

— Вось, Анэлечка, маеш «Флірт Амура»,—сказаў пан Чарнецкі.—Ядвісьцы ён ужо не патрэбен, слова гонору. Пазабавляйся ім гадкоў з дваццаць, мо' і ты выйдзеш замуж. Слова гонору.

Зарагаталі госьці.

Панна Анэля з плачам выскачыла з салёну.

— Каб адчуваць радасьць, трэба бачыць і сум,—сказаў пан Шпулька мэлёдычным голасам.

І ён быў запрошаны на вясельле Ядвіські.

— Музыку, музыку. Слова гонору, марш,—крыкнуў пан Чарнецкі.—Тамаша сюды. Ён тады на балі граў, няхай цяпер хоць паслухае добрую музыку. Слова гонору, дарую яму тое, што муку ўкраў.

— Якраз трапіў на вясельле панскай дачкі без запрашэньня—пачуў пан Чарнецкі голас Тамаша. Дзякую за дабрату вашу, вяльможны пане. Я чуў, што вы мне даруеце, за муку.

— Фу, д'ябал, як з-пад зямлі вырас—спалохана прамармытаў пан Чарнецкі.

Госьці ўсе ажна ахнулі ад дзіва і страху. Усе застылі на сваіх месцах разьзяўленьня з выпучанымі вачыма.

Разам з Тамашом у пакой увайшло яшчэ чалавек дваццаць. Усе мелі пры сабе стрэльбы і рэвольвэры. Усе былі ў масках на твары, апроча Тамаша.

— Рукі ўгару—закамандаваў адзін з узброеных людзей.

Усе паслухаліся.

— А вы, музыкі, грайце. Няхай Тамаш паслухае і ён нядаўна граў гэтаму пану.

Музыкі зайгралі марш.

У гэты час дваццаць рулек рэвольвэраў вачыма сьмерці глядзелі на гасьцей...

Старанна гралі музыкі. Дрыжэў у тонкіх пералівах альт. Спрытна бегалі пальцы флейтыстага. Контрабас грозна грымеў. Бравурны марш месцамі быў фальшывы, бо музыкі спалохаліся мэтальвых вачэй сьмерці.

І марш, замест вясёласьці, напамінаў урачыстасьць хаўтураў...

Тамаш некалькі хвілін стаяў зачараваны. Захапленне музыкай і вялікая распач адлюстроўвалася ў яго вачох у адзін і той самы час...

Ён трымаў у правай руцэ рэвельвэр, пачаў ім махаць перад музыкамі, як дырыжорскім кійком. Ад гэтага «кійка» музыкі і госьці стараніліся ў бакі, ківаліся, нібы тонкія галінкі ад ветру...

— Дазвольце мне, таварышы, выпіць з панам Чарнецкім і з маладымі!—звярнуўся Тамаш да ўзброеных людзей.

— Дазваляем!!—пачулася дваццаць галасоў, нібы вайсковая каманда.

Спакойна Тамаш наліў у кілішкі чырвонага віна, па-гаспадарску паднёс пану Чарнецкаму, паньне Ядвісьцы і пану Ястрабінскаму.

— Пець!—крыкнуў ён грозным голасам.—А вось вам, паны вяльможныя, мая закуска!

Тамаш дастаў нешта з кішэні, абкручанае ў хустачку, палажыў на стол і спакойна паднёс да кожнага,

каму загадаў піць, па аднаму з сваіх адсечаных пальцаў...

Пальцы былі жоўта-сінія—трупнага выгляду, з бледнымі пазурамі; на тым месцы, дзе яны былі адсечаны, відаць была запёкшаяся кроў і бледны кружок косткі...

Госьці задрыжэлі ад страху і агіды.

— Вось вам мой пачастунак, паночки!—задала лена сказаў Тамаш.

Некаторыя паненкі і пані ойкнулі і ўпалі ў няпрытомнасць.

У вачох Тамаша сьвяцілася радасьць. Ніколі раней яго пальцы на струнах скрыпкі не давалі яму такога шчасця, як цяпер, калі гэтыя адсечаныя пальцы былі ім паложаны на панскі стол на пачастунак.

— Пеце і закусвайце, во гэтым!—гасьцінна прасіў Тамаш.

Раптам вочы Тамаша засьвяціліся яшчэ большай радасьцю. Ён угледзіў між гасьцей Шпульку...

А дваццаць узброеных таварышоў Тамаш трымаў лі рэвольвэры на прыцэл і маўчалі. Ні адзін мускул ня дрыгнуўся на іхніх тварах. Яны застыглі ва ўрачыстых позах, нібы каменныя статуі.

— Няма чаго непакоіцца,—як-бы з прамовай зьвярнуўся да гасьцей Тамаш.—Сядзіце спакойна, як у сваёй хаце, як сам пан Чарнецкі, любыя госьці... На дварэ яшчэ трыццаць нашых малайцоў. Яны сьцерагуць кожны кутчак пана Чарнецкага. Ніхто больш не адважыцца чапаць панскай мукі... А вось перад панам Шпулькай я вінаваты. Ён мне пазычыў папяросіну...

Раздаўся стрэл.

Пан Шпулька, трымаючыся рукою за грудзі, апусціўся пад стол.

— Яму, відаць, галава закружылася ад маёй алавянай махорачкі,—вытлумачыў гасьцём Тамаш.

Некаторыя з гасьцей, загіпнатызаваныя страхам і жудасьцю, ледзь адварнулі вочы ў бок вакон. Чырвоны водсвят палыхаў на дварэ. Асьвяціў дзядзінец, вызначыліся пад вокнамі рабіны з чырвонымі кутасамі ягад...

— Супакойцеся, вяльможныя госьцікі,—зноў тлумачыў Тамаш. Гэта наша люмінацыя. Будынкi пана Чарнецкага вельмі сухенькія. Гараць як запалкі. А нашы хлопцы любяць, каб сьвятло было. Вясэлыя хлопцы... Ух, якія вясэлыя!

Менск, 1927 г.

„POWIEDZ, GDZIE JEST TWÓJ SYN?

— Powiedz, gdzie jest twój syn? ¹⁾

Ужо другі дзень гэтыя словы зьвіняць у вушох старога Барташука на розныя лады. Гэтае запытаньне перакруціла, перавярнула ўсё яго жыцьцё, скромсала на шматы тую магчымую лагоднасьць і той дабрабыт, якія так-сяк існавалі ў яго хаце, у яго вёсцы пад уладай польскай шляхты.

Маленькі сухенькі дзядок Барташук прывык шмат да чаго, прывык асьцерагацца лішняе слова казаць, бо шляхта мела шмат вушэй: польскі настаўнік, ксёндз, поп, паліцыянт, асаднік і іншыя шпікі лавілі кожнае слова яго «бунтарскай» сям'і.

— Powiedz, gdzie jest twój syn?

Сын Барташука, восемнаццацігадовы Язеп, зьнік пасля таго, як знашлі каля іхнай вёскі на полі між дзьвюх крушняў забітага польскага жандара. Жандара Янэка ведала ўся ваколіца як дзікага ката, які ўжо не аднаго бязьвіннага селяніна адправіў на той сьвет, які здзекаваўся над старым і малым бяз даў прычыны, а проста меў ад гэтага вялікую прыемнасьць. Біў так сабе, абы біць: «а ну-ж, што скажа?»

¹⁾ Кажы, дзе твой сын?

— Powiedz, gdzie jest twój syn?

За апошнія два дні стары Барташук чуў гэтае запытаньне шмат разоў—мо' сто, мо' дзэвесьці, можа яшчэ болей. Як увалілася трое п'яных жандараў у яго хату, як пачалі бізунамі катаваць яго, старую жонку, маладую дачку, дык у вялізнай лужыне брудных лаянак хрыпелі, сьлюнявілі гэтыя словы. Тры разгарачаныя рылы польскіх жандараў,—кожны па-свойму біў: ці шомпалам, ці ботамі, ці бізуном, кожны на сваю манеру выплёўваў, выхаркваў гэтыя словы. Жылы на ілбу вярхоўкамі пляліся, вочы п'яныя сыпалі іскры, дрыжэлі сківіцы ад дзікіх крыкаў:

— Powiedz, gdzie jest twój syn?

Пад плач і лямант хатніх, зьвязалі вярхоўкамі старога Барташука і яго дачку. Так моцна зьвязалі, ажно косьці рыпелі і хрусьцелі. Павялі іх у паліцэйскі па-старунак.

Лагодны летні дзень сеяў сонечныя, яскравыя зерняты на поле і лес. Над пясчанай дарогай віселі пляцёнкамі жаўранкі. На полі дзе-ні-дзе мітусіліся людзі. Сьлёзы ў вачох Барташука і яго дачкі высахлі, застыглі ў сухім бляску. Рукі былі закручаны за плячыма і перавязаны аднаў вярхоўкай. Ёсці было нязручна: бяз вольнага размахваньня рукамі здавалася, што нясеш на нагах нечае чужое цела. Ногі без разбору ступалі ў пяску або часам—па вострых каменьчыках. Усё вакол парабілася чужым, далёкім.

І ў старога Барташука і ў яго дачкі думкі былі накіраваны ў адзін бок, каб хаця малады і тарачы Язэп ня выскачыў цяпер з лесу іх бараніць. Тады

яго жандары на месцы прыстрэляць. Яны самі ўжо як-кольвечы перацерпяць...

Жандары час-ад-часу штурхалі іх прыкладамі, білі жылістымі кулакамі па твары, ад чаго ў старога Барташука твар набух, як гнілы грыб, пасінеў, заплылі вочы.

— Powiedz, gdzie jest twój syn?

Стары Барташук пляваў крывёю, глытаў салёную жыжу, і незнаёмы цяжкі пах казытаў напухшыя ноздры. На ўсе дзікія катаваньні ў пастарунку ён маўчаў, сьцяўшы зубы.

Яго дачку павялі ў друці пакой, дзе рагаталі п'яныя паліцыянты. Іхны рогат то разьліваўся мэталёвымі трэлямі, то сыпаўся дробным шротам, то грыматаў разьбюшаным конскім іржаньнем.

Барташук паў духам. Ён непакоіўся за дачку.

У гэты час ён меў адпачынак ад катаваньня. Падшоў да дзьвярэй і пачаў стукаць у іх пакалечанымі рукамі, крычаць нямым голасам:

— Людзі, ратуйце!

Крык з грудзей старога вырываўся чужы, незнаёмы. Ад свайго ўласнага крыку старому рабілася лягчэй, як-бы супакойвалася сьмяртэльная распач. Супакойваючыся, ён пачаў адчуваць боль ва ўсім целе ад катаваньня. Цяпер толькі заўважыў самога сябе. Як білі гаварылі, што гэта «цвяткі», а «ягадкі» яшчэ будуць. «Цвяткі» давалі сябе адчуваць, ныла ўсё цела.

— Людзі, ратуйце!—крычаў стары.

Нехта за дзвярмі скрыпнуў ключом. Дзверы ірвануліся, і стары Барташук упаў галавой якраз на грудзі бліскучага выфранчанага жандара. Жандар адскочыў назад зьбянтэжаны ад неспадзеўкі—і Барташук, як труп, ударыўся тварам аб яго выглянцаваныя боты.

Падскочылі яшчэ двое. Барташука за ногі завалаклі назад у пакой. І пасля ранейшых «цвяткоў» пачаліся «ягадкі». Адзін з іх запытаўся лагодным, ціхім голасам:

— Powiedz, gdzie jest twój syn?

Барташук маўчаў. Глядзеў на іх так незацікаўлена, нібы яны былі празрыстыя і ён бачыў праз іх неабсяжную даль.

— А думайся, псякосьць, а то жывым адгэтуль ня выйдзеш!

Голас жандара быў строгі.

Барташук стаяў, як глуханямы.

— Мы яго пацягнем за язык,—казаў другі жандар сіпучым зьмянімым голасам.

З-пад абшлагаў курткі жандар выняў пару бліскучых шпілек... Падышоў спакойна да Барташука, каб «пацягнуць за язык».

Дзікі, жудасны крык запоўніў камору, ірвануўся праз вокны на двор.

Барташук трапятаўся ўсім цэлам. Двое жандараў трымалі старога за абедзье рукі, а трэці запускаў яму шпількі пад ногці. З-пад чорных закарузлых мужыцкіх ногцяў расьціснутымі журавінамі капала кроў на мазолістыя пальцы.

— Powiedz, gdzie jest twój syn?

Апрача бяслоўнага крыку болі, нічога ад старога не дабіліся. Барташука цягалі за нос, за губы, білі галавой аб сцяну. Кінулі, як мяшок, на падлогу і бліскучымі ботамі тапталі па твары, па баках; станавіліся нагамі на горла.

Стары стагнаў з кожным разам усё спакайней...

Ён забыўся, дзе знаходзіцца і што з ім. Болю ўжо не адчуваў. Было такое ўражаньне—нібы гарачы дождж падае-льецца на яго, лезе ў вочы, у рот, коціцца градам па нагах, па жываце. Вочы былі затуманены. У гэтым тумане мітусіўся яго сын, Язэп. Адзін, і, здаецца, не адзін, а дваццаць Язэпаў з усіх куткоў глядзелі на яго і казалі ціхім голасам:

«Тата... татачка...»

Голас быў такі літасьцівы, што самому Барташуку чагосьці жаласна стала. Ён пачаў шкадаваць самога сябе, што ня можа выбрацца з-пад такога дажджу. З вачэй падалі-сыпаліся старчыя сьлёзы.

«Тата... татачка»...—кажа сын Язэп.

А вось з нязьведамай далячыні плыве да яго другі голас:

— Powiedz, gdzie jest twój syn?

Постаць сына зьнікла.

Перад вачыма зялёныя кругі, вырастаюць у вялізныя абручы, у скручаных баранкамі вужакаў, коціцца ціха па падлозе.

Роспач ахапляе Барташука:

Прапаў сын...

Якія тут добрыя людзі!—занепакоіліся аб яго сыне... Яму пачынае здавацца, што сам ён, бацька, за-

біў яго—забіў сына роднага. Жудасьць напала на Барташука. Вочы вылезьлі на лоб. У галаве горача стала...

Яго адхаялі халоднай вадой. Поўнае вядро вылілі на яго. Ляжаў распластаны на падлозе ў лужыне крыві і вады. Дрыжэў усім целама.

Над ім стаялі ўспацелья, разгарачаныя жандары. Шапталіся між сабою:

— Жывуч, падла!

Паднялі яго з падлогі, паставілі на ногі і рупліва пачалі зрываць з яго вопраткі.

Стары тарашчыў у сьцяну крывёю аблітыя вочы і апухшымі губамі мармытаў:

— Браточки... браточки...

Ён гаварыў гэта не да жандараў, бо на іх не глядзеў, а як-бы да людзей усяго сьвету.

— Ціха, хамская костка!—крыкнуў старшы жандар.—Будзем біць вас, пакуль усе зробіцеся бандытамі!

Барташук стаяў голы, у сіняхах на ўсім худым целе, дрыжаў і шаптаў:

— Браточки... браточки...

— Лажыся!—закамандаваў старшы жандар. Тут твая сьмерць будзе, калі ня хочаш казаць, дзе твой сын!

Барташук пакорліва лёг.

Яму на плечы кінулі дошку. Ён выпрастаўся, каб дошка лепш ляжала. Пачалі біць гірамі па дошцы:

— Раз! два! тры!

Глухі стук раздаваўся ў пакоі. Пад дошкаю корчылася акрываўленае, распластанае цела. Чырвоныя ад крыві, напухшыя ад уколаў сталёвых шпілек мушцікія пальцы хутка скакалі па бруднай падлозе, нібы перабіралі нявідочныя клавiшы музычнага інструманту.

Спачатку Барташуку здавалася, што бачыць сваю хату. Вось яе ведер-віхор разбурыў, панёс бурую саломку на поле, разваліліся сьцены, і яго старая жонка сядзіць на печы, глядзіць на яго і рукі ламае. А вось конік ліжа яго руку гарачым і мокрым языком, ліжа і паглядае разумнымі вачыма ў самыя вочы старому.

Пасьля Барташуку здавалася, што кінулі яго ў цёмную глыбокую процьму. Ён ляціць уніз, ляціць і ляціць мо' год, мо' сто гадоў. Ад гэтага шпаркага лёту дух захоплівае. Замест сэрца нейкае пустое месца...

Хацеў-бы скараэй грукнуцца аб дно, каб косьці ў ныл рассыпаліся, каб болей нічога не адчуваць...

Яго ў другі раз аблілі вадою.

Як ачнуўся, стаяла глухая поўнач. Праз жалезныя краты лез у цемру смуроднага пакою ціхі бледна-жоўты месяц.

На сьцяне люстрыўся адбітак жалезных крат—цёмныя клетачкі на дрыжачым белым абрусе месячнага зьзяньня.

Дзесьці забрахалі сабакі: адзін голас грубы з лёгкімі дрыготамі медзі, другі—тоненькі, з хрыпоткай. Стары Барташук пазнаў брэх свайго Лыскі. Задры-

жэла сэрца селяніна. Гарачы ком падступіў да горла, шчэміць, душыць...

— Што цяпер у хаце робіцца? Дзе сын? Ці пусьцілі каня на начлег? І так мала сена будзе на зіму для скаціны...

Непакоіцца. У гаспадарчых клопатах забыўся, што ня можа варухнуцца з месца, што ўсе рэбры паломаны, што ўвесь ён у крыві... Усё заслонена перад ім— Лыска кажа яму пра хату...

Стары лавіў кожны шолах вакол. За сьцяною на гародзе шастала старая бяроза (удзень яе заўважыў), нібы зладзейка кралася да яго. За дзьвярыма чуваць былі ціхія галасы са сьмешкамі, гульвібыя галасы жандараў.

Раптам...

Нехта ў пацёмках уткнуў доўгае, вострае шыла ў самае, самае сэрца Барташуку. Вушы навастрыліся. Па ўсім пакалечаным, скатаваным целе праскочылі палючыя аганькі.

Працяглы, жудасны лямант з суседняга пакою праскочыў праз сьцены, узбудзіў Барташука і вохканьнем завандраваў у месячныя кроплі летняй ночы.

Гэта войкала дачка Барташука.

«Яе цяпер гвалцяць»...—пранеслася маланкай у мазгох старога.

Лямант раптам сьціх.

«Ёй заткнулі рот анучай»—здагадаўся бацька.

«Анучай з яе парваных вопратак»...—мільганула далей думка, бо ён чуў шорах, нібы тканіна рвалася.

Стары хацеў рвануцца з месца—ня мог. Вельмі аслабеў. Хацеў крыкнуць голасна, каб увесць сьвет па-чуў—хрыпоты і бульканьне рваліся з яго акрываўленых губ.

«Далей не магу цяпець, скажу, дзе сын»,—падумаў стары. «Не, не скажу!» І самому сабе зрабіўся ён агідным за такія думкі. «Сын павінен адасьціць за бацьку, за сястру, за вёску»...

Барташук ляжаў у забыцьці. Лёгка было на душы. Прыемная цяплынь ахапіла ўсё цела. Толькі нейкія дакучлівыя мухі лезлі ў ноздры, у рот, у вочы, казыталі праз меру.

Мо' яму гэта здавалася?

Сьмешныя песьні сьпяваў Барташук. Усе на адзін лад. Адны і тыя самыя словы:

— Powiedz, gdzie jest twój syn?

Можа гэта здавалася Барташуку?

Праз жалезныя краты ўглядаецца месяц. Цень кратаў кладзецца, нібы плячэнка з лучын, на застылы скорчаны труп старога селяніна.

На дварэ зацягвае выцьцё тоненькімі жаласьлівымі ноткамі калматы Лыска. У яго вачох адбіваецца колер жоўтага месяца.

* * *

Праз некалькі дзён знайшлі каля вёскі яшчэ двух забітых жандараў. Язэпа—Барташукова сына не знайшлі.

Ён пайшоў мсьціць паном за роднага бацьку, за сястру, за беднякоў, за ўсіх пакрыўджаных.

Менск, 1926 г.

БЕЛЫ ПЕВЕНЬ

Дык вось яно—апавяданьне пра белага пеўня.
Яно поўна трагізму.

Тут забытана яшчэ адна асоба—Язэп, малады дзяцюк.

Хто з абодвух вінавайцаў гэтай гісторыікі больш пацярпеў: ці белы певень, ці Язэп—ня лёгка судзіць.

Пачнем з Язэпа.

Язэп стараўся выкінуць з памяці цяжкае, агіднае, якое ён перажыў у пастарунку паліцыі. Аднак увесь час шчыкатаў нос і горла пах крыві і поту.

Язэп глыбока дыхаў, чысьціў нос, паласкаў горла—нічога не памагло. Салёна-прыкры смак пранізваў усё яго цела.

У яго ўяўленьні жудасьць, нядаўна перажытая, разгортвалася яркім малюнкам, пачынаючы з канца і канчаючы пачаткам.

Ён ляжаў у пастарунку на бруднай падлозе з замуранымі вачыма. Яго аблілі халоднай вадою. Ён адчыніў вочы. Барабаніў зубамі ад холаду. Над ім стаяў нахілены жандар і ўглядаўся ў яго пранікаючымі, гарачымі, чырвонымі ад злосьці вачыма.

Жандар запэўніваў Язэпа ў адным учынку:

— Ты падпаліў маёнтак пана Ашынскага! Ты! Ты!
Халера! Псякосьць!

— Дальбог, ня я!—хрыплым голасам стагнаў
Язэп тое самае, што гаварыў ужо мо' сто разоў.

— Твой бог такая сволач, як ты сам!—грымнуў
жандар.

Дзеля пацьвярджэньня сваіх слоў ён штурхнуў
Язэпа ботам у левы бок.

Тут істужка ўспамінаў атуляецца туманом. Язэп
ад такога штурхача абамлеў у другі раз.

У другі раз яго аблілі халаднай вадою.

Між Язэпам і жандарам вялася доўгая барацьба:
жандар запэўніваў, што Язэп падпаліў маёнтак. Язэп
аднеківаўся.

Нарэшце напалі на іншы сьлед.

Язэпа адпусьцілі—зьняважанага, пакалечанага.

* * *

Язэп ішоў дахаты.

Усё цела ныла ад болю. Выпыты жандара ён ад-
чуваў кожнай косткай, кожным мускулам. Яму зда-
валася, што гэта ня ён ідзе, а нейкі незнаёмы чалавек.

Гэта было ў поўдзень. Асеньні дзень быў вельмі
цёплы і лагодны. Здалёку блішчэла срэбным поясам
рэчка Сьлязанка. Тут была беларуска-польская гра-
ніца. Вёска, дзе жыў Язэп, была над самай рэчкай.

Язэп углядаўся ў слупы з польскімі арламі. Мёрт-
выя арлы мітусіліся ў яго вачох, дваіліся, траіліся.
Яму здавалася, што чуе іхны дзікі клікат.

На савецкім баку рэчкі стаяў чырвонаармеец на варце. Яго стрэльба блішчэла на сонцы, раскідваючы сталёвыя праменьні.

Язэп з зайздасьцю глядзеў на той бок і ціха стагнаў. Арлы загарадзілі дарогу туды—у суседнюю, блізкую вёску...

Супроць Язэпа на вуліцы стаяў яго блізкі сябар Міхалка і дзівіўся на яго.

— Чаго лыпш вочы?—зазлаваўся Язэп.

— Язэп, гэта ты?—здзівіўся Міхалка.—Ну і адчыкрыжылі цябе паны! Ледзь пазнаў...

Міхалка з страхам пазіраў на сіні напухшы твар Язэпа і ківаў галавой:

— Ну і размалявалі...

— Так паноў некалі маляваць будзем!—хрыплым голасам адказаў Язэп і пайшоў далей вуліцаю вёскі.

У сьметніку на вуліцы капаліся куры. Сярод іх разгульваў стройны, белы, як сьнег, певень. Ён клікаў-зваў курэй з кучы на кучу на спажыўныя знаходкі. У сваёй белаі халамідзе певень выглядаў як духоўная асоба, якая вядзе за сабою дэвотак-багамолак.

Язэп зацікавіўся гэтымі багамоламі. Пільна ўглядаўся ў іх.

Белы певень звярнуў увагу на Язэпа. Зірнуў на яго скоса адным вокам, кудахнуў раз-другі з апаскай і павёў сваіх паравіян далей ад гэтага небяспечнага чалавека.

У Язэпа ў гэтую хвіліну мільганула думка. Ён злосна ўсьміхнуўся і пайшоў дахаты.

Ён ведаў, што прыдумаў даволі дробную штуку, але хацелася чым-небудзь дадзець, хоць чым памсьціцца за здзек, за зьявагу.

Цэлы дзень Язэп аб гэтым думаў. З нецярплівасьцю дачакаўся ночы.

* * *

Ноч была хмурная, цёмная.

Язэп яшчэ ўдзень заўважыў, дзе курасадня ў суседа Арцёма—на гумне пад паветкай. А белы певень—яго, Арцёмаў.

Прыкра было Язэпу красьці ў суседа пеўня. «Некалі,—думаў Язэп,—я аддам яму за пеўня пяць, дзесяць курэй. Але цяпер певень мне патрэбен».

Язэп прайшоў агародамі на гумно Арцёма.

Спакойна было вакол. Людзі спалі. Цёмным стадам невядомых жывёлін выглядалі вясковыя будынкі. Лёгкі вецярок шастаў саломай па стрэхах, гойдаўся каля студні. На недалёкім лузе стрыкаталі стрыгунчыкі. У альхоўніку за выганам грагала балотная птушка. Яе голас напамінаў скрыгат пілы.

Язэп аглядаўся вакол, звыкся з цёмнатою ночы, і ваколічныя рэчы пачалі вырысоўвацца перад ім ярка і выпукла.

Пад паветкай, дзе сядзелі куры, было шмат пауціны. Язэп натыкаўся на яе, здымаў ледзь прыкметныя ніткі з вачэй, з губ і давай прыглядацца.

Куры, уткнуўшы галоўкі ў крыльлі, спалі на нізкіх жэрдках. Язэп заўважыў у кутку белага пеўня. Яго яркая бялізна кідала ледзь прыкметны асьвет.

Шкада стала Язэпу такога слаўнага пеўня, які, пэўна, цяпер сьніць прыемныя сны. Але нічога ня зробіш—справа вымагае. Тут без ахвяр не абыйдзецца. Язэп толькі думаў—як цапнуць пеўня, каб ён і ня пікнуў, каб крыку не нарабіў.

Язэп быў захоплен гэтай думкай.

Асьцярожна, ціха, як цень, падсунуўся бліжэй да пеўня. Яго рука, як пятля, кінулася да пеўня. Ён пальцамі адразу сьціснуў шыю пеўня так спрытна і моцна, аж на певень толькі крыльлем залапатаў і ні разу ня крыкнуў.

Куры, праўда, паднялі гармідар, але Язэп прытаіўся да сьцяны і перачакаў, пакуль усё зноў супакоілася.

Трохі было яму прыкра, не па сабе за свой «разбойніцкі» ўчынак, але пацяшаў сябе тым, што певень нават і ня чуў, як паехаў да Абрама на півалі...

«На такую лёгкую сьмерць ня кожнаму шанцуе»,— падумаў Язэп.

* * *

Ён поўз на руках і нагах па бульбоўніку да рэчкі. Часта супыняўся, падымаў голаў і аглядаўся па баках.

— Некалі адамшчу паном, а пакуль што хоць трохі патрывожу іх...

Язэп выпаўз з бульбоўніку.

Каля рэчкі нікога ня відаць.

— Мабыць польскі салдат у хмызьняку сядзіць. Пэўна, контрабанду памагае перанесьці на савецкі бераг.

Язэп падняўся на ногі, асьцярожна, але сьмела па-
нёс белага пеўня да пагранічнага слупа...

* * *

На слупе, дзе намаляваны «ожал бялы»—эмблема
белалпольскага панства,—вісеў галавой уніз з раста-
пыранымі крыльямі белы певень.

Вось і ўсё!

Ой, ня ўсё... Пагранічная панская варта падняла
вялікі шум.

— Хто апаганіў «ожал бялы»?

Людзі з белымі арламі на шапках рыскалі па вёс-
цы, як шалёныя:

— Хто ўчыніў? Які псякрэў?

Гэтым справа ня скончылася.

Тут зноў трэба чытаць спачатку.

Няшчасны Язэп...

Бедны певень...

Бедны «ожал бялы».

Менск. 1928 г.

М А Ц І

Бягуць, галёпам імчаць коні. Носяцца ўдаць па чарзе, у пераменку—то ярка-белыя, то бліскуча-чорныя.

Дні і ночы.

Дні—сонечныя, цёплыя.

Ночы—сінія, зорачныя.

Дні і ночы пахнуць дымам і чалавечым потам.

Увесь дзень дым вісіць воблакам над лесам, часам над дарогай.

Уночы ў клубах чорнага дыму зіхацяць агнёвыя птушкі, чырвоныя плямы мітусяцца ў далячынях, мігацяць спалоханымі вачыма дзівосных, нязнаных асілкаў.

Мерны тупат ног, скрыгаты і скрыпаты калёс, грукатаньне павозак, крыкі людзей, да хрыпоты грозных лаянкі, калі-ні-калі страляніна.

Усё гэта зліта ў адну дзікую музыку. Усё гэта зьмешана ў бадзёрым, напружаным, бы сталёвая спрунжына, такце.

Ужо трэція суткі як чырвонаармеец Сяргей Пана-сюк ня сьпіць.

Яго вайсковы атрад сьпяшыць уздагонку за польскімі легіянерамі, імчыць па пяшчаных, пыльных прасёланых дарогах, праходзіць праз напалоханыя, разбураныя вёскі.

— Вось нядаўна легіёны пагналі нашых коняў разам з мужыкамі ў абоз,—кажуць у адной вёсцы.

— Толькі што былі паны,—гавораць у другой.

Кожная вёска падносіць чырвонаармейскаму атраду свае страшныя навіны.

Дымяцца хаты, гумны. Гараць лясы.

Легіянеры асьвятляюць свае сьляды яркімі пажарышчамі

— Наперад! уздагон!

А то—увесь край зьнішчаць.

Стаянкі робяць кароткія. Адпачнуць трохі, пасілююцца з паходнай кухні і—далей... далей...

Сяргей Панасюк, ня глядзячы на зморанасьць, не адчувае цяжкасьці стрэльбы. Яму з кожным крокам робіцца ўсё лягчэй. Нават таварышы, якія ідуць побач з ім, адчуваюць яго зухаватасьць.

— Чэрці цябе носяць Панасюк!

— Не сьпяшы так!

Сяргей Панасюк не звяртае ўвагі на такія словы таварышоў.

Гарачым вокам ён аглядае ваколіцу.

...Вунь жоўтая, камяністая Лысагорка. А далей—у зялёнай лагчыне стромкі бярэзьнік. Ніжэй уецца рачулка, вузенькая, нібы выкапаны равок. Вось яна агібае срэбнай падковай сямейку прысадзістых хвоек.

А быў тут Панасюк пяць гадоў таму назад... Яшчэ тры вярсты—і яго родная вёска, калі паны не спалілі, кіўне саламянымі стрэхамі на пыльную дарогу.

Пяць гадоў як Панасюк пакінуў старую матку ў маленькай хатцы ля выгану ў самым канцы вёскі Ма-лінаўкі.

— Ці матка спазнае мяне цяпер? Апошні ліст атрымаў год таму назад.

У Панасюка ўсплывае жыва ў памяці малюнак разьвітання з маткай. Яна галасіла як па нябошчыку:

— На каго ты мяне, старую, пакідаеш?

У Панасюка тады сэрца акамянела.

Толькі ў чужым горадзе жаласьлівасьць да маткі зьявілася. Каб не сароміўся, дык нават паплакаў-бы. У вялікай завірусе 1917 году Панасюк ледзь зусім не забыў пра матку.

— Вось калі надышоў час пабачыцца... Абавязкова выскачу хоць на паўгадзіны, на некалькі хвілін. Потым даганю таварышоў...

Панасюку здаецца, што чырвонаармейцы соўваюцца наперад вельмі марудна. Яму ня церпіцца. Каб можна было-б, ён бягом наперад пусьціўся-б...

Ён жыва цяпер уяўляе сабе выгляд маткі, яе твар, голас, вопратку. Хутка пабачыць старую...

Яму здаецца, што маці сустрэне яго цяпер у такім самым выглядзе, з тымі-ж словамі, як пяць гадоў таму назад:

— На каго-ж ты мяне пакінуў?—запытаецца яна; пачне зноў плакаць, толькі ня з гора, а з радасьці.

Усе свае пачуцьці, ці смутныя, ці радасныя, старая матка Панасюка выяўляе праз сьлёзы. У яе такая звычка...

Сяргей Панасюк як-бы бачыць яе твар, зморшчаны, зямліста-шэрага колеру, нарыхтаваны кожную хвіліну да плачу і сьлёз, нібы скрыпка да ігры...

Калі чырвонаармейскі атрад узышоў на ўзгорак і параўняўся з старым крыжам, які яшчэ і цяпер тырчэў на дарозе нямым вартаўніком, у Панасюка радасна забілася сэрца.

Родная вёска, Малінаўка, ляжала перад ім, як на далоні.

Паны не пасьпелі спаліць...

«Зараз... зараз»...

Абапал дарогі на мяжы былі раскіданы бліскучыя бляшанкі ад кансэрваў, разьбітыя бутэлькі, паперкі. Нядаўна легіянеры тут елі абед. Бляшанкі і шкло блішчэлі на сонцы. Вільгаць тлустасьці на бляшках мігацела пад сонцам, расьсейвала тоненькія праменьчыкі. Куры крычалі спалоханымі галасамі. Мабыць, толькі што гналіся за імі легіянеры... Некалькі скручаных курыных галовак ляжаць расьціснутыя ў калюгах.

Насустрэч атраду бяжыць чалавек—бяз шапкі, у расхрыстанай зрэбнай кашулі, валасы прыліпілі да потнага бурага твару. Вочы мутныя і чырвоныя, нібы ў п'янага... Крычыць ахрыплым голасам:

— Таварышы... таварышы! Вунь там...

Зьбянтэжаны селянін ткне пальцам наперад—у даль, у рэдкі ельнічак.

— Вунь там...

Панасюк чуе голас чалавека.

— Паны брата забілі... Падпалілі хату... Ратуйце...

Чалавек гаворыць адрывіста, нібы дэпэшу дыктуе.

Панасюк па голасу пазнае старога Сымона з вёскі
Гладышоў.

— Ратуйце! Ратуйце!

Атрад сьпяшыць...

«Зараз... Зараз»...—думае Панасюк.

Вось першыя хаты роднае вёскі.

Той самы пах, як і пяць гадоў таму назад.

Панасюка расчульвае родны пах вясковай кісь-
ляціны.

Нічога не зьмянілася. Толькі мох на стрэхах пыш-
нейшым стаў, гусьцейшым аксамітам сьцэлецца па
шэра-бруднай саломе. Платы раскіданы, павалены.
Каля хаты дзядзькі Сапрона ляжыць плазам дубовая
старая брама. Шулы вывернуты з чорным сьвежым
мясам зямлі, а вароты тут-жа расьціснуты, як малень-
кі паром.

Шпарка ідзе наперад атрад...

Перад вачыма Панасюка мігацяць маленькія шыбі-
ны вакон. Дзе-ні-дзе мільгне ў вакне ільняная дзіця-
чая галоўка, расплюсьне нос аб шкло—і зноў зьнікне,
нібы спрытная мышка.

Вось і выган...

Родная хатка Панасюка...

Грамада людзей стаіць ля дарогі.

Мужчына, кабеты, дзеці...

Перад вачыма Панасюка мільганулі вочы знаёмых.
Устрывожаныя твары. На-хаду ён рупна шукае вачы-
ма сярод жанчын, сярод хустак...

— Дзе яна? дзе?..

У грудзёх Панасюка гарача і пуста. Толькі во—за-
тухкала сэрца, забілася моцна...

...Вунь стаіць згорбленая, нібы корч, зморшчаная
ў сухі грыб старэнькая бабулька.

...Гэта яна—маці...

Шпарка імчыць наперад атрад.

Стрэльбы нарыхтаваны. Вораг блізка...

Чуваць крыкі распачы з вёскі Гладышоў. Працяг-
лыя жаночыя войканьні рэжуць паветра:

— У-у-у-у-у-у... а-а-а-ай...

Праз рэдкі ельнічак жудасьць рвецца сюды—за-
стыглая, вар'яцкая.

Яшчэ шывчэйшы крок.

У вачох чырвонаармейцаў—пажар...

Толькі адну хвіліначку ўпіўся Панасюк гарачымі
вачыма ў зморшчаны твар роднай маткі—можа толькі
дробную часьцінку хвіліны, міг адзін: ногі імчалі яго
далей:

— Наперад... наперад...

Але Панасюку здалося, што доўга - доўга ўгля-
даецца ён у любы, родны твар, пазірае з пяцігадовым
голадам у згорбленую постаць старэнькай маці...

— Наперад... наперад...

І заўважыў Панасюк у гэты мігатлівы адрэзак хві-
ліны ўсе ледзь прыкметныя, самыя дробненькія змор-
шчыны на твары роднай маткі. У яго памяці адбіўся.

нібы на хвілёвым фотаздымку, выгляд старой: яе вопратка, залатаны хвартух, шэры кавалак палатна на галаве, босыя ногі—бурыя, патрэсканыя, з пакрыўленымі, нібы вывернутымі ў суставах пальцамі. У руках яна трымала вандзэлак.

Падсьлепаватыя вочы старой праплылі па чырвонаармейцах; вочы нібы намацвалі сына сярод таварышоў.

Так яму здалося. Яна зусім ня ведае, што ён тут.

Панасюк хацеў пяшчотна паклікаць:

— Матулька... Матулька... Матулька...

Хацеў крыкнуць на ўвесь голас:

— Маці! Маці!! Маці!!!

Разьняў губы... Сорамна перад таварышамі...

Сьпяшыў атрад.

Суша зрабілася ў горле. Хтосьці жарствяком пашараваў там, выцер сьліну, высмактаў кроў.

— Наперад! Наперад!

Ногі ішлі самі сабою. Вочы ў Панасюка заплылі. Ува ўсім цэле ён адчуваў холад. Сьціснуў зубы, каб не барабанілі. Злосьць напала... Сашчаміў стрэльбу ў руках так моцна, ажна хруст пальцаў адчуваў на гладкой сталі. Панасюк пачуў голас чырвонаармейца, які ішоў побач:

— Бабулька, бабулька, куды ты? Адыйдзі!

— Сяргейка... сыночак... родненькі...

Ледзь стрэльба ня выпала з аслабленых пальцаў Панасюка.

Варкатлівы, пяшчотны, слабы, дрыжачы голас роднай маткі пранік у яго істоту, запоўніў яго вушы мэ-

лёдзійным, ціхім звонам, ахмяліў яго кроў жаласьлівай радасьцю, аслабіў напорнасьць цела. Гарачыя вусны шапталі:

— Матанька... матанька...

— Наперад!.. наперад!..

Старая лавіла рукамі паветра, шукала апоры. Вандзэлак выпаў з рук.

Панасюк чужым, далёкім голасам прагаварыў:

— Пасьля, маці... Пасьля... Цяпер няма калі...

Зноў акрэп.

Мацней рукі сьціснулі стрэльбу.

З вёскі Гладышоў набліжаліся енкі:

— А-а-ай... а-а-ай...

...Во зараз...

Панасюк цэліўся ў ворага.

Менск, 1928 г.

ПА АБОДВУХ БЕРАГОХ РЭЧКІ

Вёска Чаромха стаіць на адным баку рэчкі, а вёска Баравікі—на другім баку.

Заўсёды на рэчцы чуваць быў людзкі гоман—звінелі дзіцячыя галасы з абедзвюх вёсак. Дзеці прыбягалі сюды коўзацца: хто да лапцей прывязваў драўляныя палазочки, хто прымайстроўваў канькі з жалезных абручоў, а хто сьлізгаўся на лапціках. Усё роўна—было добра і весела. Па лёдзе былі пратораны шкляныя дарожкі, якія блішчэлі дзіўнымі люстэркамі. У зімовыя сонечныя дні дзеці сьлізгаліся па лёдзе, мільгалі маленькім атрадам ад затокі да затокі, ад лукі да лукі і звон дзіцячага сьмеху разьлягаўся навакол; блішчэлі радасныя вочы, палалі дзіцячыя твары.

У гэтых гульнях дзеці вёскі Чаромхі мелі свайго атамана Сьцёпку, а хлопчыкі вёскі Баравікі—свайго правадыра Янку.

Часам пад камандай сваіх «начальнікаў» дзеці гулялі ў вайну: закідвалі адны адных сьнежкамі, гналіся адны за аднымі на шліфаваным лёдзе.

Па абодвух берагох рэчкі па гладкім, пухкім сьнезе было пратоптана і дарослымі і малымі шмат сьнежак, быў пратораны не адзін «зімнік»—санныя да-

рогі, па якіх палазы вясковых санак гралі сьнежныя бадзёрыя песьні.

А ўлетку на абодвух бакох рэчкі разгортваліся сенажаці гаспадароў вёсак Чаромхі і Баравіку. На чаўнох часта сустракаліся на рэчцы Сьцёпка з Янкам. Яны памагалі сваім бацьком рыбу лавіць.

Цяпер гэта рэчка пагранічная: на адным баку бальшавіцкая варта, на другім—белапанская.

Вёска Чаромха засталася ў палякаў, Баравікі— у нас.

Лёд, як стане на рэчцы, дык усю зіму ніякая чалавечая нага па ім ня ступіць, нібы ў рэчцы пад лёдам падведзены страхотныя міны. Дзіцячы сьмех ня звьніць на лёдзе, а сялянскія калматыя конікі не праводзяць па сьнежных абшарах прыбрэжжа ранейшых «зімнікаў».

Ня можна, не дазволена.

Граніца.

* * *

А ўлетку, у часы сенакосу па абодвух бакох рэчкі звьніаць косы—косяць баравічане і чарамшане. Хоць блізка ім, суседзям, бачаць праз рэчку адны адных, пазнаюць сталых сяброў, але гаварыць між сабою нельга.

Граніца.

Падыйдзе касец да рэчкі, набярэ збан вады, зірне на другі бок, пільна глядзіць у твар суседа або сваяка на «тым» баку—і маўчыць.

Граніца.

Толькі птушкі вольна пералятаюць праз граніцу.

Калі глянеш уздоўж рэчкі, дык імжыцца даль лугоў і хмызьнякоў. Спачатку даль перарэзваецца срэбным поясам рэчкі, а ў далёкай адлегласці яна зьліваецца ў адно і граніца затушоўваецца, тоне ў дымчатай каламутнасці вокагляду.

* * *

У часе сенакосу часта бачылі адзін аднаго ранейшыя таварышы: Сьцёпка і Янка.

— Эх, каб кінуцца ў рэчку ды пераплысці да Сьцёпкі!—думае Янка.

— Здаецца, пераскочыў-бы гэтую рачулку, каб з Янкам пагаварыць,—думае Сьцёпка.

Граніца.

З аднаго і другога боку ходзяць пагранічнікі, сочаць за касцамі.

— Ня можна нават гукнуць адзін аднаму...

Сьцёпка і Янка ўжо дарослыя дзяцюкі—добрыя касцы. Адно і тое самае сонца грае на іхніх косах, раскідвае белыя іскравінкі. Косы як-бы перамігваюцца між сабою. Янка глядзіць здалёку на Сьцёпку, Сьцёпка міргне Янку левым вокам, але гукнуць адзін аднаму нельга.

— Граніца...

Маўчаць касцы...

Кладзецца ціха пракос за пракосам: бяз жартаў, бяз гутарак, бяз песень. Ня можна тут голасу падняць.

— Граніца...

Сьцёпка ня ведае, што Янка ўжо на рабфаку.

Янка добра і старанна вучыцца. Янка будзе новае жыццё. Ён комсамалец. У вёсцы Баравікох ёсць школа, хата-чытальня.

Янка пільна сочыць за газэтнымі весткамі. Яго вельмі цікавіць, што «там» робіцца...

Аднаго разу ў газэтах прамільгнула вестка:

«Новы процэс Беларускай Соцыялістычнай Грамады»...

Пад такім загаловакам сярод іншых арыштаваных і катаваных у польскай турме ёсць і яго таварышы дзіцячых гульніў—Сьцёпка Карчук з вёскі Чаромхі.

...Пяць гадоў катаргі...

У сэрцы Янкі нешта кальнула. Ён успомніў гульні на рэчцы, коўзаньне па гладкім, люстраным лёдзе. Спачатку ў яго вачох бліснулі сьлёзы...

— Не выпадае так рабфакаўцу, комсамольцу... Разьніюіўся, як баба ўсё роўна...

Янка да скрыгату сьціскае зубы. Вочы высахлі, гарачыя, злосныя. Сьмелыя думкі тояцца ў яго сэрцы. Янка адчувае вялікую сілу ў сваіх плячоў...

— Надыйдзе час...

Менск, 1928 г.

Адказы можна даць на чыстым аркушы паперы. Трэба толькі паставіць нумар пытання, на якое даецца адказ.

А П Ы Т А Л Ь Н І К

1. Аўтар..... 2. Назва твору.....
3. Ці падабаецца твор і што ўласна?.....
4. Ці патрэбны гэты твор у нашыя часы соцыялістычнага будаўніцтва (ці адпавядае эпасе, ці арганізуе волю для ўпартае творчае працы і г. д.).....
5. Ці зразумела напісаны (мова, тэматыка, выкладаньне). Што ў ім не зразумелі?.....
6. Якія словы і выразы не зразумелі?.....
7. Ці няма фальшы ў абмалёўцы тыпаў і апісаных у творы падзей? Калі ёсьць, дык у чым яна?.....
8. Якія думкі ўзніклі ў вас пры чытаньні твору?.....
9. Што яшчэ можаце сказаць аб творы?.....
10. Якога характару творы вы хацелі-б чытаць?.....
11. Ваша соцыяльнае становішча?.....
12. У горадзе, мястэчку ці ў вёсцы вы жывяце?.....
13. Колькі ў месяц выдаткуеце на кнігу і газэту, калі можаце дык вылічыце проц. (калі ня можаце, пакажэце ваш ваработак і суму выдаткаў на кнігу і газэту)?.....
14. Ваш узрост?.....
15. Род (пол).....

Адказы на апытальнік накіроўваць па адрасу:

Менск, Савецкая, 63, Белдзяржвыдавецтва.

1964 г.

Бел. адзел
1994 г. 43

+

ЦАНА 35 КАП.

8000000259994 1

